

આપણા કૌટુંબિક જીવનની માવજત કરી આપણાં સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને
વ્યક્તિ ઘડતર દ્વારા સમૃદ્ધ કરવાની ઝંખના સેવતું માસિક...

છૂટક કિંમત : રૂ. ૨૦/- • વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૨૦૦/- • Publication 2nd of Every Month

સ્થાપના : ૧૯૪૪

વર્ષ : ૮૪ • અંક : ૪

સળંગ અંક : ૧૦૦૪

જુલાઈ-૨૦૨૪

ઘરશાળા

સાત ચહેરા

- અસ્મિતા પંચોલી

૧

સાયન્સ ક્લબ એક્ટીવીટી - ફિઝિક્સ એન્ડ ૩ ડી પ્રિન્ટર

સાયન્સ ક્લબ એક્ટીવીટી - કેમેસ્ટ્રી

વેકેશન દરમિયાન સરસ્વતીના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાનરૂપી સેવાયજ્ઞ કરવા બદલ સારસ્વત શ્રી કાંતિભાઈ પટેલને સન્માનિત કરાયા.

સમર કેમ્પ યોગ શિબિર, સરસપુર કેમ્પસ

સમર કેમ્પ યોગ શિબિર, અસારવા કેમ્પસ

ઘરશાળા

વર્ષ : ૮૪

સળંગ અંક : ૧૦૦૪ જુલાઈ-૨૦૨૪

સ્થાપક તંત્રીઓ : હરભાઈ ત્રિવેદી
રઘુભાઈ નાયક

તંત્રીઓ : જ્યોતીન્દ્રભાઈ દવે
સજુભા ઝાલા

સહતંત્રી : અશોકભાઈ સોમપુરા

વ્યવસ્થા અને સંકલન : કે. ડી. પટેલ

પરામર્શ : અમિતાબહેન પાલખીવાલા

આ માસિકમાં પ્રગટ થતા અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી મંડળની સહમતી ના પણ હોઈ શકે. લેખ, લવાજમ, અંક ન મળવાની ફરિયાદ, કેળવણી વિષયક સમાચાર વગેરે કાર્યાલયના સરનામે મોકલવા વિનંતી છે. છપાનાર સામગ્રી પાછી મેળવવા જરૂરી પોસ્ટલ ટિકિટો મોકલવી.

શિક્ષણ-કેળવણી, બાળઉછેર, કૌટુંબિક જીવન, શિક્ષક-શિષ્યના સંબંધો, પ્રયોગાત્મક અહેવાલ, બાળ માનસશાસ્ત્ર આધારિત લેખો આવકાર્ય છે.

પત્ર વ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અચૂક લખવો. સરનામામાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તુરંત જાણ કરવી.

-: ઘરશાળા કાર્યાલય સરનામું :-

સરસ્વતી વિદ્યામંડળ

ડૉ. રઘુભાઈ નાયક શિક્ષણ સંકુલ
સરસપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૮

ફોન નંબર :- ૦૭૯ -૨૨૯૨૦૫૩૭
મોબાઇલ નંબર :- ૯૨૨૭૭૫૨૫૨૩

અનુક્રમ

વનશ્રીને ખોળે	ફિલ બોસ્મન્સ/૪
સંપાદકીય - શાળા સત્રનો પ્રારંભ અને આપણું ઉત્તરદાયિત્વ	અશોકભાઈ સોમપુરા/૫
મહાત્મા જ્યોતિબા ગોવીંદરાવકૂલે - એક વિચારક, સમાજ સુધારક	દર્શક કે. પરમાર/૭
સ્વાધીન કવિની ગરિમા!	કુમારપાળ દેસાઈ/૧૦
ચમત્કારિક બરછટ અનાજ પાલખીવાલા અમિતા મનુભાઈ/૧૫ (મિરેકલ મિલેટ્સ)	
ચૂંટણીકારણને મારી અલવિદા! પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર/૨૧	
ગુર્જરમાતા સાબરમતી સાભાર - કાકાસાહેબ કાલેલકરનું જીવન કાવ્ય/૨૩	
કેળવણીના માધ્યમે સામાજિક સમરસતાનો મૂલ્યબોધ કરાવતી કૃતિ 'સદ્દિભ: સંગ:' હેતલ ગાંધી/૨૭	
શિક્ષણ અને કેળવણી	ડૉ. જય વશી/૩૦
સરગવો એ જ સંજીવની	ડૉ. પ્રવીણ મકવાણા/૩૩
પહેલો નંબર	માધવી આશરા/૩૭
ક્યારે બોલવું - મૌન રહેવું એ જાણી લો	ડૉ. ભાણજીભાઈ સોમૈયા/૪૦
શિક્ષણ સમાચાર	- અશોકભાઈ સોમપુરા/૪૧

email : gharashala@saraswatividyamandal.org
website : www.saraswatividyamandal.org/publication

લવાજમ અંગેની માહિતી

લવાજમ	ભારત	પરદેશ
વાર્ષિક	₹ ૨૦૦	₹ ૨૦૦૦
ત્રિવાર્ષિક	₹ ૫૦૦	₹ ૫૦૦૦
પાંચ વર્ષ	₹ ૮૫૦	₹ ૮૫૦૦

લવાજમ માટેનો ચેક ઘરશાળા માસિક ના નામે લખી કાર્યાલયના સરનામે મોકલવો. ઓનલાઇન/ ચેકથી લવાજમ ચૂકવો ત્યારે તેની વિગત સાથે ગ્રાહકનું નામ સરનામું વોટ્સઅપ દ્વારા મોબાઇલ નંબર -૯૨૨૭૭૫૨૫૨૩ પર અચૂક જાણ કરવી.

-: ઓનલાઇન માધ્યમથી લવાજમ મોકલવા માટે :-
બેંકનું નામ :- બેંક ઓફ બરોડા
ખાતા નંબર :- ૦૮૫૮૦૧૦૦૦૦૧૧૧૭ ખાતાનું નામ :- ઘરશાળા માસિક
આઇ.એફ.એસ.સી. કોડ :- BARBOSARASP.(Fifth character is zero)

વનશ્રીને ખોળે

જીવનથી થાકી ગયા છો અને નકામી વસ્તુઓથી નાનકડી
દુનિયામાં ગોંધાઈ ગયા છો?
તો જતા રહો વનશ્રીને (નવજીવનને) ખોળે.
ત્યાં ઊભાં છે વૃક્ષો; તમારી રાહ જોતાં. એ ઈશ્વરના છડીદાર છે.
ડાળીએ ડાળીએ ફૂટી રહેલા વાસંતી ફૂલોનો
આનંદ છલકતો જોવા કહે છે.
ત્યાં રાહ જુએ છે પંખીઓ વનમાં, તમને ગીત સંભળાવવા.
છોડી દો ક્યારેક આ બધું અને નીકળી પડો ડુંગરા ખુંદવા;
જંગલમાં ભટકવા અને ઝરણાંઓનો કલરવ સાંભળવા.
સાથે લઈ લો થોડુંક ભાથું, લંબાવી દો ઝાડવાનાં છાંયે
અને કાંઈ જ ન કરવાનો આનંદ માણો.
પછી જ તમને અકલ્પ્ય દિશામાંથી ઉત્તમ વિચારો આવશે.
આંખમાં સુંદર સપનાઓ સળવળશે.
ભારેખમ પ્રશ્નો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે.
ચાલો દોડો નવજીવન તરફ - જંગલ તરફ!
ત્યાં તમને મળશે પારદર્શક મન અને
મળશે શાંતિથી સભર-સભર આત્મા.

- ફિલ બોસ્મન્સ

શાળા સત્રનો પ્રારંભ અને આપણું ઉત્તરદાયિત્વ

સમય પરિવર્તનશીલ છે. જે આજે નવું છે, તે આવતીકાલે જૂનું થવાનું છે. વળી સમય ક્યારેક નવું સ્વીકારી નવો વેશ ધારણ કરીને આવે છે. આવા સમયના ગર્ભમાં કેટલીયે સારી-નરસી ઘટનાઓ આપણને જોવા મળે છે.

સમયની સાથે સાથે દરેક ઋતુ કે મોસમ પોતાનો આગવો મિજાજ કે આગવી ઓળખ લઈને આવે છે અને તે સમયની હદમાં રહી પોતાનું કામ કરી વિદાય લે છે. આમાં ઋતુઓ કહો, મોસમ કહો, શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસુ, પાનખર કે પછી વસંત - આ બધા જ પોતાનો સમય સાચવી વિદાય લે છે. આવી જ બીજી મોસમ જોઈએ તો તહેવારોની મોસમ, લગ્નની મોસમ કે પછી ભણવાની અભ્યાસની, પરીક્ષાની, પ્રવેશ મેળવવાની કે શાળા સત્રના પ્રારંભની મોસમનું પણ એક આગવું સ્થાન હોય છે.

આજે આપણે વાત કરવી છે શાળાના નવા સત્રના પ્રારંભના મોસમની. જૂન-જુલાઈ મહિનો એ બાળકના ભણતર-ઘડતરની શરૂઆતનો એક આગવો મહિનો છે. વિદ્યાર્થી-વાલી કે પછી શિક્ષક અનેક આશા-અરમાન સાથે નવા સત્રના પ્રારંભની રાહ જોતા હોય છે, તેવું આપણે અનુભવતા હોઈએ છીએ. આવા સમયે બાળકોના ભણતર-ઘડતરના વિકાસના તબક્કાઓમાં આપણે સૌ તેમને સહાયરૂપ બનીએ તે ખૂબ જરૂરી છે. આવી મદદરૂપ બનવાની વાત કરવાનો પણ અહીં નમ્ર પ્રયાસ કરવો છે.

ગુજરાતના જ શિક્ષણની વાત કરીએ તો જૂન-જુલાઈ મહિનો એટલે શાળાઓ અને બાળકો માટેનો ખાસ વિશિષ્ટ મહિનો! કેટલીક સારી શાળાઓ બાળકોના ભણતર-ઘડતરને પ્રાધાન્ય આપવા, તેમની ગુણવત્તા સુધારવા માટે અભ્યાસક્રમ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો અને વાલીઓ તેમજ જે તે વિસ્તારના નાગરિકોને ઉપયોગી થાય તેવા સેમિનારો યોજે છે. આયોજનો કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભ થાય તેની વિશેષ કાળજી આવા આયોજનો દ્વારા થાય છે.

વધુમાં વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક અને ભૌતિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવા આગોતરા કામો શાળા દ્વારા નક્કી થાય છે અને શાળાઓ શરૂ થાય તે પહેલા આવા કામો વેળાસર પૂરા થાય તેની પણ ખાસ કાળજી આવી સારી શાળાઓ લેતી હોય છે. દરેક શાળા આવા કામોનું આયોજન કરે એ હિતાવહ છે.

દરેક વયજૂથના વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળાનું નવું વર્ષ મહત્ત્વનું હોય છે. શાળાના આ પ્રથમ સત્રના પ્રારંભે શાળાએ જવા તેના હૃદયમાં એક અનેરો થનગનાટ હોય છે. ખૂબ ઉત્સાહથી અને

પ્રસન્ન મન સાથે તે શાળા ખૂલવાની રાહ જુએ છે. શાળાએ જવાની તૈયારી તે હોંશથી કરે છે. નવું યુનિફોર્મ, બૂટ, ચંપલ અને શાળાના અભ્યાસક્રમના પુસ્તકો તેને આગવો આનંદ આપનારા હોય છે.

ખૂબીની વાત અને પ્રસંગો આપણને ત્યારે અચરજમાં મૂકી દે છે કે જ્યારે તે પોતાના અભ્યાસ માટે ઓછી કિંમતે કે અડધી કિંમતે મળેલી જૂની ચોપડીઓ કે પુસ્તકોને તે ખૂબ વહાલથી નવા સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેને જ્યારે નવા પૂંઠા કે કવરો ચડાવી તેને પોતાની સ્કૂલબેગમાં (દફતરમાં) રાજી થઈને મૂકે છે. આ તેના માટેની ખૂબ જ સુખદ પળ હોય છે. જે જોઈને આપણને પણ પ્રસન્નતા થાય છે.

દરેક વિદ્યાર્થી શાળાના પ્રથમ-દિને પોતાનો વર્ગખંડ જોવા આતુર હોય છે. નવા વર્ગશિક્ષક, નવા મિત્રો, નવી બેઠક આ બધી જ બાબતો તેને માટે નવી હોય છે. તેને વિસ્મયમાં મૂકી દે છે. આ નવું વાતાવરણ તેનામાં આશાનો નવો સંચાર કરે છે. ખૂબ ભણી લેવું, સારું ભણી લેવું એવા અરમાનો, સંકલ્પો તેના હૃદયમાં ઊગી નીકળે છે. ક્યારેક આવા અરમાનો, આશાઓ અને પોતાની શ્રદ્ધાને વધારે જીવંત રાખવા કેટલાક ધર્મપ્રેમી મા-બાપો બાળકોને મંગલમય શિક્ષણના આશીર્વાદ મળે તે માટે કપાળમાં ચાંલ્લો કરીને પણ શાળાએ મોકલતા હોય છે.

શાળાનું વેકેશન પૂરું થયા પછી શાળાનું પરિસર બાળકોથી શોભી ઊઠે છે. ઘણા ઉત્સાહથી બાળકોની ચહલ-પહલથી શાળા ગૂંજી ઊઠે છે. થોડાક ગંભીર તો વળી ઉત્સાહથી ભરેલા આવા બાળકોને જોતાં આપણને ચોક્કસ એવું લાગે છે કે આવનારો યુગ પ્રગતિનો યુગ બની રહેશે.

એમાંય વળી પ્રાથમિક શાળાનું ભણતર પૂરું કરી માધ્યમિક શાળામાં ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓનું મનોજગત ઘણાં અવનવા વિચારો સાથે જીવતું હોય છે. તેમના મન, સ્વભાવ આવા સમયે ઉંમરની પરિપક્વતામાં પ્રવેશતા હોય છે. આથી તેઓ સાવ નાજુક, કોમળ અને વળી કોઈકવાર અવઢવની દશામાં હોય છે. તેઓ આ વખતે પાકટ થવાની તૈયારીમાં હોય છે. બરાબર આવા જ સમયે તેમનામાં શારીરિક ફેરફારો થવાની પણ શરૂઆત થતી હોય છે. જીવનના આવા મહત્વના વળાંકે તેને સંભાળવો, સાચવવો અને સારા માર્ગે વાળવો એ ખૂબ આવશ્યક બની રહે છે.

આપણે વાલીઓ, શિક્ષકો તેની આવી સ્થિતિમાં તેને પૂરેપૂરો સમજી તેની સાથે રહીએ અને તેની સાથેનું આપણું ઉત્તરદાયિત્વ સારી રીતે બજાવીએ તે જરૂરી છે. બધી જવાબદારી શિક્ષણ સંસ્થાને વાલીઓ સોંપી દે છે તે યોગ્ય નથી. બાળકોને પુસ્તકો યુનિફોર્મ કે સ્ટેશનરી લાવી આપી, ઘણા વાલીઓ પોતાની જવાબદારી પૂરી થઈ તેમ સમજે છે. તે જરાય યોગ્ય નથી. આથી, આવો, આપણે મા-બાપ હોઈએ, વાલી હોઈએ, શિક્ષક હોઈએ, સંચાલક હોઈએ, કે પછી કોઈ કર્મચારી હોઈએ સૌ પોતાની જવાબદારી સમજીને નવા યુગની સુખાકારી અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે અભ્યાસુ બનતા બાળકો-વિદ્યાર્થીઓના દરેક કાર્યમાં પૂરો સહયોગ આપીએ.

મહાત્મા જ્યોતિબા ગોવિંદરાવ ફૂલે - એક વિચારક, સમાજ સુધારક

- દર્શક કે. પરમાર

મહાત્મા જ્યોતિબા ગોવિંદરાવ ફૂલે (૧૧ અપ્રિલ ૧૮૨૭ - ૨૮ નવેમ્બર ૧૮૯૦) સમાજ સુધારક, લેખક, તત્ત્વચિંતક, દાર્શનિક, વિદ્વાન અને સંપાદક હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની સાવિત્રીબાઈ ફૂલેએ સ્ત્રી શિક્ષણની ચળવળનો પાયો નાખ્યો. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના ક્ષેત્રોમાં પણ તેમનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું હતું. તેમનું પ્રમુખ યોગદાન સ્ત્રીઓ અને નીચી જ્ઞાતિના મનાતા લોકોના શિક્ષણ ક્ષેત્રે હતું. પોતાની પત્નીને ભણાવ્યા પછી ૧૮૪૮માં તેમણે ભારતની બાલિકાઓ માટેની ભારતની પ્રથમ શાળા શરૂ કરી હતી. તેમણે ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૩ના રોજ પુના ખાતે સત્ય શોધક સમાજ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી.

જ્યોતિરાવ ફૂલેનો જન્મ ૧૮૨૭માં પૂણેમાં થયો હતો. તેઓ પિતા ગોવિંદરાવ અને માતા ચિમનાબાઈના બે સંતાનો પૈકી નાના પુત્ર હતા. તેમની ઉંમર એક વર્ષની હતી ત્યારે તેમના માતાનું અવસાન થયું હતું. તેમનો પરિવાર ઘણી પેઢીઓથી સતારાથી પૂણે આવીને ફૂલોના ગજરા વેચવાનું કામ કરતો હતો. આથી માળી કામ કરતો તેમનો પરિવાર ફૂલે તરીકે ઓળખાતો હતો. જ્યોતિબા પ્રાથમિક શાળામાં લેખન, વાંચન એ અંકગણિતની પાયાની બાબતો શીખી લીધા બાદ અભ્યાસ અધૂરો છોડી પરિવારના

વ્યવસાયમાં જોડાઈ ગયા અને દુકાન તથા ખેતરના કામમાં મદદ કરવા લાગ્યા. માળીમાંથી ધર્મ અંગીકાર કરેલ એક વ્યક્તિએ ફૂલેની બુદ્ધિમતા જોઈને ફૂલેના વધુ અભ્યાસ માટે તેમના પિતાને સમજાવ્યા. જેથી ફૂલેને સ્થાનિક કોલેજ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમણે ૧૮૪૭માં તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. સામાજિક પરંપરા અનુસાર માત્ર ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૪૦માં તેમના લગ્ન તેમના પિતા દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ તેમની જ જ્ઞાતિની એક કન્યા સાથે કરવામાં આવ્યા.

૧૮૪૮નો એક બનાવ તેમના જીવનમાં સીમાચિન્હરૂપ રહ્યો. જ્યારે તેઓ તેમના એક બ્રાહ્મણ મિત્રના લગ્નમાં હાજરી આપવા ગયા. તેમણે લગ્ન સમારોહ દરમિયાન વિવાહ સરઘસમાં ભાગ લીધો. પાછળથી આ સંદર્ભે તેના મિત્રના માતા-પિતા દ્વારા ઠપકો મળ્યો અને તેમનું અપમાન કરવામાં આવ્યું. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે, તેઓ નીચી જાતિના હોવાથી તેમણે આ સમારોહથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું. આ ઘટનાથી ફૂલે ખૂબ જ વ્યથિત થયા અને જાતિ વ્યવસ્થાના અન્યાયની તેમના પર ખૂબ ઊંડી અસર પડી.

વ્યવસાય :

સામાજિક કાર્યકર તરીકેની ભૂમિકા ઉપરાંત ફૂલે એક વેપારી પણ હતા. ૧૮૮૨માં તેમણે પોતાની જાતને એક વેપારી, ખેડૂત અને

મ્યુનિસિપલ કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે દર્શાવી હતી. તેમની પાસે પુણે નજીક મંજરી ખાતે ૬૦ એકર (૨૪ હેક્ટર) ખેતીની જમીન હતી. થોડા સમય માટે તેમણે સરકાર માટે કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૭૦ના દાયકામાં પુણે નજીક મુલા-મુથા નદી પર બંધ બાંધવા માટે જરૂરી બાંધકામ સામગ્રી સપ્લાય કરી. તેમણે પુણે નજીક કતરાજ ટનલ અને યરવડા જેલના બાંધકામ માટે મજૂર પુરા પાડવા માટેનો કોન્ટ્રાક્ટ પણ મેળવ્યો હતો. ૧૯૬૩માં સ્થાપાયેલ ફૂલેનો એક વ્યવસાય મેટલ કાસ્ટિંગ સાધનોનો સપ્લાય કરવાનો હતો.

ફૂલેને ૧૯૭૬માં તત્કાલીન પુના મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનર (મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર મેમ્બર) તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમણે ૧૯૮૩ સુધી આ બિન ચૂંટાયેલા પદ પર સેવા આપી હતી.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેમનું યોગદાન :

શિક્ષણમાં જ્યોતિરાવ ફૂલેના યોગદાનથી સમગ્ર સમાજનો વિકાસ થયો. ૧૯૪૮માં ૨૩ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ઈસાઈ મિશનરી દ્વારા સંચાલિત એક કન્યા શાળાની મુલાકાત લીધી. આ વર્ષે તેમણે થોમસ પેઈનેનું પુસ્તક મનુષ્યના અધિકાર (રાઈટ્સ ઓફ મેન) વાંચ્યું. જેનાથી પ્રભાવિત થઈને તેમનામાં સામાજિક ન્યાયની ભાવના વિકસિત થઈ. તેમણે મહેસૂસ કર્યું, કે ભારતીય સમાજમાંની નીચલી જાતિઓ અને સ્ત્રીઓને ખૂબ જ નુકસાન થયું છે અને આ વર્ગોની મુક્તિ માટે શિક્ષણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. સૈયદ અહમદ ખાન અને રામમોહન રોયની જેમ તેમણે આધુનિક શિક્ષણની એક્સેસને તેમના લોકોનું પ્રગતિ માટે નિર્ણાયક તરીકે

જોયું, જેઓ પશ્ચિમ ભારતના ખેડૂત જ ન હતા. જ્યોતિરાવ ફૂલેને એક પ્રબળ લાગણી હતી કે શિક્ષણના યોગ્ય પ્રસાર વિના સમાજની પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિ શક્ય નથી, ખાસ કરીને મહિલાઓમાં.

મહિલાઓ અને છોકરીઓને શિક્ષણનો અધિકાર પૂરો પાડવાની જ્યોતિરાવ ફૂલેની શોધને તેમની પત્ની સાવિત્રીબાઈ ફૂલે ટેકો આપ્યો હતો. ૧૯૫૧માં જ્યોતિબાએ અસ્પૃશ્ય છોકરીઓ માટે ભીડે ખાતે કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી અને તેમની પત્નીને શાળામાં છોકરીઓને ભણાવવાનું કહ્યું. સ્થાનિક ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો અને તેને શાળા બંધ કરવા અને વિસ્તાર છોડી દેવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેમણે સ્થળ છોડી દીધું, પરંતુ અગ્રણી યુરોપિયાનો અને ભારતીયો પાસેથી ભંડોળ એકત્ર કર્યા પછી ટૂંક સમયમાં તેમણે કામ ફરી શરૂ કર્યું. બાદમાં તેમણે છોકરીઓ માટે વધુ બે શાળાઓ અને નીચલી જાતિઓ માટે ખાસ કરીને મહાર અને માંગ માટે એક સ્વદેશી શાળા ખોલી. વિવિધ ધર્મ જાતિઓ અને સામાજિક આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિની છોકરીઓ અભ્યાસ માટે આવતી. જો કે ભંડોળની અછતને કારણે શાળા અસ્થાયી ધોરણે બંધ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૫૪માં જ્યોતિરાવ ફૂલે નિમ્ન જાતિના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રથમ મૂળ પુસ્તકાલય ખોલ્યું. ૧૯૫૫માં તેમણે તેમના ઘરે રાત્રિ શાળા શરૂ કરી. સતત પ્રયત્નો પછી આખરે સરકારે જનતાના શિક્ષણના હેતુ માટે પૂરતું ભંડોળ પૂરું પાડવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૫૭માં સરકારે તેમને શાળા સ્થાપવા માટે પ્લોટ ફાળવ્યો હતો.

જ્યોતિરાવ ફૂલેએ વિધવાઓની દયનીય સ્થિતિને સમજીને યુવાન વિધવાઓ માટે આશ્રમની સ્થાપના કરી અને છેવટે વિધવા પુનઃલગ્નના વિચારના હિમાયતી બન્યા. તેમના સમયની આસપાસ સમાજ પિતૃસત્તાક હતો અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ભયંકર હતી. સ્ત્રીભૂણ હત્યા સામાન્ય ઘટના હતી અને તે જ રીતે બાળલગ્ન પણ હતા. જેમાં બાળકોના લગ્ન ઘણી મોટી ઉંમરના પુરુષો સાથે કરવામાં આવતા હતા. આ સ્ત્રીઓ ઘણીવાર તરુણાવસ્થા સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ વિધવા થઈ ગઈ હતી અને કુટુંબના કોઈ આધાર વિના રહી ગઈ હતી. જ્યોતિરાવ તેમની દુર્દશાથી દુઃખી થયા અને સમાજના કુર હાથે આ કમનસીબ આત્માઓને આશ્રય આપવા માટે ૧૮૬૦માં એક અનાથ આશ્રમની સ્થાપના કરી.

જ્યોતિરાવ ફૂલે પશ્ચિમી શિક્ષણની તરફેણમાં હતા અને બાર વર્ષની ઉંમર સુધી મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની માંગણી કરી હતી. જ્યોતિરાવ ફૂલે નીચલા વર્ગો માટે ટેકનિકલ શિક્ષણની હિમાયત કરી હતી. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે, તેવું પણ તેઓ ઈચ્છતા હતા.

સત્ય શોધક સમાજ :

૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૩ના રોજ ફૂલેએ સ્ત્રીઓ દલિતો અનેક ક્ષેત્રો જેવા શોષિત સમૂહોના અધિકારો માટે સત્ય શોધક સમાજની સ્થાપના કરી. તેના માધ્યમથી તેમણે મૂર્તિ પૂજા અને જાતિ વ્યવસ્થાનો વિરોધ કર્યો. સત્ય શોધક સમાજ એ તર્કસંગત વિચારના પ્રકાર માટે અભિયાન ચલાવ્યું. તેમજ પુજારીઓની

જરૂરિયાતને નકારી દીધી. તેમણે સત્ય શોધક સમાજની સ્થાપના માનવતા, સુખ, એકતા, સમાનતા અને સહજ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના આદર્શો સાથે કરી હતી. તેમણે વિધવા પુનર્વિવાહનું સમર્થન કર્યું. અને ૧૮૬૩માં સગર્ભા વિધવાઓ સુરક્ષિત જગ્યાએ બાળકોને જન્મ આપી શકે તે માટે એક ઘરની શરૂઆત કરી. ફૂલેએ નીચલી જાતિઓની સામાજિક અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા. ૧૧ મે ૧૮૮૧ના રોજ મુંબઈના અન્ય એક સમાજ સુધારક વિક્ટોરિયા કૃષ્ણજી વંદેકરે તેમને મહાત્માની પદવીથી સન્માનિત કર્યા. ભારતના પ્રથમ કાયદામંત્રી અને બંધારણના ઘડવૈયા બાબાસાહેબ આંબેડકરે ફૂલેને તેમના ત્રણ ગુરુઓ પૈકી એક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા.

સન્માન :

- ❖ ભારતીય ટપાલ વિભાગે ફૂલેના સન્માનમાં વર્ષ ૧૯૭૭માં ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડી હતી.
- ❖ પૂણેમાં મહાત્મા ફૂલે મ્યુઝિયમ
- ❖ ફૂલેના સન્માનમાં ઘણા સ્થાનો અને સ્મારકો આવેલા છે.
- ❖ મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભા ભવનના પરિસરમાં પૂર્ણ કદની પ્રતિમા
- ❖ મુંબઈમાં મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે બજાર
- ❖ મહારાષ્ટ્રના અહમદનગર જિલ્લાના રાહુલિમાં મહાત્મા ફૂલે કૃષિ વિદ્યાપીઠ (કૃષિ યુનિવર્સિટી)
- ❖ મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે રોહિલ ખંડ યુનિવર્સિટી

- સાભાર 'અભિદષ્ટિ'

સ્વાધીન કવિની ગરિમા!

- કુમારપાળ દેસાઈ

ગુડી પડવાનું પર્વ (૯ એપ્રિલ, ૨૦૨૪) આવી રહ્યું છે, ત્યારે સાહજિક રીતે ગુડી પડવાના પર્વની ઉમંગભરી ઉજવણીની સાથોસાથ ગુજરાત વસંતોત્સવના કવિ ન્હાનાલાલના જન્મદિવસ રૂપે પણ એની ઉજવણી કરે છે. પ્રજાએ જેમને 'કવિસમ્રાટ' કે મહાકવિનું બિરુદ આપ્યું હતું, એવા કવિ ન્હાનાલાલે એ સમયે સમગ્ર ગુજરાતને પોતાનાં સાહિત્યસર્જનોથી ઘેલું લગાડ્યું હતું. જીવનભર સાચાના સિપાહી તરીકે એ 'એકલો જાને રે'ની માફક જે સત્ય લાગે તેનું કોઈ પણ ભોગે પાલન કરવા દૃઢનિશ્ચયી હતા. અસત્ય તો ઠીક, કિંતુ અર્ધસત્યનો પણ એમણે વિરોધ કર્યો. અંગત જીવનમાં ઉપેક્ષા અને અન્યાય જીરવી લીધાં, પણ કવિતામાં તો એમણે આશા, ઉલ્લાસ અને વસંત છલકાવી દીધાં. આમ તો ગુજરાત પાસે આ કવિનું એક વિસ્તૃત ચરિત્ર હોવું જોઈએ. આજે તો કવિના કેટલાક પ્રસંગોનું સ્મરણ કરીને એમના જન્મદિવસની ઉજવણી કરીએ.

ગરવી ગુજરાતના આકાશમાં એમનાં ગીતો અને ભાવોથી છવાઈ જનારા કવિ ન્હાનાલાલને ગુજરાતની પ્રજાએ અપાર ચાહના આપી હતી. કવિ ન્હાનાલાલનું મિત્રવર્તુળ પણ ઘણું વિશાળ હતું. બીજા સાહિત્યકારો અન્ય સમુદાયો સાથે ભળી જતા શક્તા નહીં, જ્યારે કવિ ન્હાનાલાલ આસાનીથી સાહિત્યેતર સમાજમાં પણ ભળી

જતા હતા. પોતાના કોઈ પડોશીને મુશ્કેલી આવે, તો એને મદદ કરવા સદા તત્પર રહેતા. વળી એમની વાણીમાં એક તળપટ્ટી લાગણીનું તત્વ હતું, જેને પરિણામે સામાન્ય માનવી પણ એમની સાથે આત્મીયતાના તારે બંધાઈ જતો.

કવિ રાજકોટમાં હતા ત્યારે એક વાર નજીકમાં આગ લગી. કવિ તરત જ ત્યાં પહોંચી ગયા. ફાયરબ્રિગેડ મદદે આવી, પણ એની પાસે ઘણા ઓછા માણસો હતા, ત્યારે કવિ ન્હાનાલાલ જાતે પંપ ચલાવવા ગયા હતા. છેક બીજી પરોઢે આગ કાબૂમાં આવી, ત્યારે પાણીથી તરબોળ થયેલા કવિએ કપડાં બદલ્યાં હતાં.

યુવાનવયે ન્હાનાલાલ કુશળ ક્રિકેટ-ખેલાડી હતા. એક વખત રાજકોટમાં મેદાન ઉપર ક્રિકેટ ખેલતા નવા આવેલા ગોરા અમલદાર સાથે હસ્તધૂન કરતાં અમલદારે એમને જોઈને પૂછ્યું, 'કોણ છો તમે? (હૂ આર યૂ?)' ત્યારે કવિએ પોતાનું મોં ફેરવી લીધું હતું અને કશો ઉત્તર આપ્યો નહોતો. એથીય વિશેષ એ પછીના દિવસે જાણે એ ગોરા અમલદારને ક્યારેય મળ્યા જ ન હોય, એ રીતે કવિ એની સાથે વર્તન કરતા હતા, પરંતુ ન્હાનાલાલની સુંદર રમત જોઈને પેલાએ એમના કોઈ સાથી પાસેથી પરિચય મેળવ્યો અને સામે ચાલીને ન્હાનાલાલને મળવા ગયા.

૧૮૯૪માં ન્હાનાલાલ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રિવિયસના વર્ગમાં દાખલ થયા.

કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં એ નાપાસ થયા હતા, પરંતુ એ સમયે પણ એમણે ક્રિકેટમાં આગવી નામના મેળવી હતી. મજાની વાત એ હતી કે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના અગિયાર ખેલાડીઓમાં દસ પારસી ખેલાડી હતા અને માત્ર એક જ હિંદુ ખેલાડી હતો અને તે ગુજરાતી યુવાન ન્હાનાલાલ!

ન્હાનાલાલે ક્યારેય પીછેહઠ કરી નથી, સિદ્ધાંતોમાં બાંધછોડ કરી નથી કે કોઈ સમાધાન કર્યું નથી, આથી જ ૬૭મા વર્ષે ગુજરાત કોલેજમાં એમનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મુકાયું, તે સમયે એમણે પોતાના જીવન વિશેની કેટલીક વાતો કરી હતી. પોતાના આત્મચરિત્રનો વૃત્તાંત કહીને એમના વ્યાખ્યાનમાં એમણે માર્મિક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, ‘સપ્ત બોલિંગ ઝીલીએ છે, ને સપ્ત બોલિંગ કીધીએ છે. એમાં છે જીવનની સ્પોર્ટ્સમેનશિપ - આયુષ્યની ખેલદિલી.’

આ કવિને ત્યાં કંઈ લક્ષ્મીની છોળો ઊડતી નહોતી, પરંતુ કવિ પાસે ફકીરીને શોભે એવી અમીરી હતી. પોતાનાં સંતાનોમાં અને મિત્રોનાં સંતાનો વચ્ચે એમણે ક્યારેય કોઈ ભેદ રાખ્યો નહીં. ઘરના દરવાજે જે કોઈ યાચના કરવા આવે, એને જાત ઘસીને પણ મદદ કરે. એક વાર એક મિત્રનો પુત્ર એમના ઘેર આવ્યો. એને વધુ અભ્યાસ કરવાની ભારે તાલાવેલી હતી. કવિએ એને બરાબર ચકાસ્યો. એમને લાગ્યું કે આ છોકરાને ભણવાની ભારે હોંશ છે, પણ ગરીબાઈને કારણે એનો ગજ વાગતો નથી. આથી કવિ ન્હાનાલાલે કશુંય બોલ્યા વિના પોતાનાં બાળકો સાથે એને નિશાળે મૂકી દીધો અને એ રીતે એને ભણાવ્યો.

એમના પડોશમાં રહેતી ચિત્તભ્રમ ધરાવતી

એક સ્ત્રીએ કૂવામાં પડતું મૂક્યું ત્યારે કવિ ન્હાનાલાલ અને એમનાં પત્ની માણેકબા એમની મદદે દોડી ગયાં. જોયું તો એ ગરીબ પાસે પત્નીની અંતિમ ક્રિયા કરવા માટે પૈસાની કશી સગવડ નહોતી. કવિએ એની અંતિમ ક્રિયાનો પૂરો ખર્ચ આપ્યો.

એકવાર મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રીની શ્રદ્ધાંજલિસભામાં હાજર રહેવા માટે ન્હાનાલાલે મોરબીના ‘શંકરાશ્રમ’માં ઉતારો રાખ્યો. ન્હાનાલાલથી કોણ અજાણ્યું હોય? મોરબીના રાજવીને એમના આગમનની જાણ થઈ, તો એમણે વિનંતી સાથે સંદેશો મોકલાવ્યો, ‘આપ અમારા રાજગઢમાં પધારો. અમારા મહેમાન બનો.’

કવિએ રાજવીના કહેણને પાછું વાળ્યું અને કહ્યું, ‘આજે તો હું શંકરઆશ્રમનો મહેમાન છું. એમણે મને નિમંત્ર્યો છે. અવકાશે હું આપને મળવા આવી જઈશ.’

કવિ મોરબીના રાજવીને મળવા ગયા. કવિને આવકાર આપવા માટે રાજવીએ ઘણી તૈયારી કરી રાખી હતી અને એની સાથોસાથ કેટલીક કીમતી ચીજવસ્તુઓ ભેટ રૂપે આપવા ગોઠવી રાખી. મોરબીના રાજવીએ કવિને ઉમળકાભેર આવકાર આપ્યો. બંને વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલ્યો. નિરાંતે વાતો થઈ. રાજવીએ કવિ પ્રત્યે આનંદ અને આદર વ્યક્ત કર્યો અને અંતે કહ્યું, ‘કવિસાહેબ, આપે ઘણું આપ્યું છે. આ મારી ગુરુદક્ષિણા સ્વીકારો.’ રાજવીએ કીમતી વસ્તુઓ ભેટ ધરી, ત્યારે ન્હાનાલાલે આદરપૂર્વક એનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું,

‘આ ન લેવાય. તમે આવો ભાવ રાખો છો, એ જ મારે માટે બસ છે.’

પણ મોરબીના રાજવી ગુરુદક્ષિણા આપવાની ગાંઠ વાળીને બેઠા હતા. એમણે કવિને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એક નાની ઘડિયાળ સ્વીકારી. એ પછી કવિ અને રાજવી વચ્ચે ઘણી વાતો થઈ. મોરબીના રાજવીએ કહ્યું, ‘આપ આવ્યા તેનો આનંદ છે. હવે આપને મૂકવા માટે મારું સલૂન છેક વિરમગામ સુધી મોકલું છું.’

પરંતુ કવિ ન્હાનાલાલ તો ફકીર બાદશાહ. એમણે કહ્યું, ‘ના, મારી હદ તો એથીય આગળ જાય છે. તમે સલૂન મોકલશો નહીં. હું તો ગુજરાતનો અદનો સેવક છું. મારે એ ન જોઈએ.’

મોરબીના રાજવી એમ માને તેવા નહોતા. ન્હાનાલાલ પ્રત્યે એમના હૃદયમાં આદરસન્માન હતાં અને એમની કવિતા માટે ગૌરવ હતું. આથી એમણે અત્યંત આગ્રહ કર્યો. છેવટે વઢવાણ સુધી સલૂન મોકલ્યું. એ પછી ન્હાનાલાલ વઢવાણ સ્ટેશને ઊતરીને તરત જ ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લઈને પોતાના ડબ્બામાં બેસી ગયા.

આવી જ રીતે એક વાર ન્હાનાલાલ એક બીજા રાજવીને ત્યાં ઊતર્યા હતા. રાજવીએ પોતે ગ્રંથરચના કરી હતી. એમણે ન્હાનાલાલને વિનંતી કરી, ‘કવિસાહેબ, મેં આ એક પુસ્તક લખ્યું છે. આપને એ જરૂર ગમશે. મારી ઈચ્છા છે કે આપ એની પ્રસ્તાવના લખી આપો.’

ન્હાનાલાલ આખુંય પુસ્તક ઉથલાવી ગયા. થોડી વાર મૌન રહ્યા અને પછી ગર્જી ઊઠ્યા. ‘આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મારી પાસેથી જોઈએ છે, ખરું ને? તો એ કદી નહીં બને. આમાં તો એવો અમર્યાદ શૂંગાર છે કે વાંચતાંય લાજ આવે છે. એને વિશે કલમથી લખતાં તો શું થાય?’

બાજુમાં રાજવીના પરિચિત સ્નેહી ઊભા

હતા. ન્હાનાલાલે એમનેય ધમકાવી નાખ્યા અને કહ્યું : ‘તમે અહીં છો અને આવું લખવા દો છો?’

અનીતિ કે અનાચારનું આલેખન કરતું કોઈ પુસ્તક હોય તો તેને અગ્નિને સ્વાધીન કરી દેતા અને એથીય વિશેષ તો એના લેખકને પોતે કરેલી એમના પુસ્તકની અંતિમ ક્રિયાની જાણ પણ કરતા.

આ હતો કવિનો મિજાજ. સત્યની બાબતમાં વજ્રથીયે કઠોર, પણ સંવેદનાની બાબતમાં કુસુમથીય કોમળ. એ સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં ભયંકાર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ વખતે ન્હાનાલાલ રાજકોટમાં રહેતા હતા અને દુષ્કાળમાં રાહત આપવા આવેલા મંડળની કચેરી ન્હાનાલાલને ત્યાં હતી. કોઈ પણ દુષ્કાળપીડિત આવે, તો ન્હાનાલાલ અને માણેકબા એને મદદ કરતાં, અનાજ આપતાં, ભોજન કરાવતાં. ઘરમાં અનાજ ખૂટી પડશે એવી અશ્રદ્ધા એમણે કદી સેવી નહોતી, બલકે ‘શ્રીહરિ સંભળાશે’ એવી નિરાંત એમનાં હૃદયમાં હતી.

માનવીઓને ચાહનારા કવિની સંવેદના કેટલી વિસ્તરી હતી એ તો એમના જીવનમાં બનેલા એક પ્રસંગ પરથી જોવા મળે છે. એમના મકાનની આસપાસ એક નાનકડો બાગ હતો. એમાં મોગરા વાવ્યા હતા અને એક બકરી રોજ આવીને એનાં પાંદડાં ચાવી જાય. આથી છોકરાઓને થયું કે આપણે મહેનત કરીએ છીએ, છોડની કલમ વાવીએ છીએ અને બકરી આપણી મહેનતને ઊગવા દેતી નથી. ચાવી જાય છે. છોકરાઓએ ભેગા મળીને આ બકરીને પકડી પાડી અને ડબ્બામાં પુરાવી દીધી.

બીજે દિવસે સવારે ન્હાનાલાલે એમનાં પત્ની માણેકબાને પૂછ્યું, ‘બાઈ, આજે બકરી કેમ દેખાતી નથી?’

માણેકબાએ સાચી હકીકત કહી. અકળાયેલા છોકરાઓએ અને ડબ્બામાં પુરાવી છે, એ સાંભળતાં જ ન્હાનાલાલનો હુકમ છૂટ્યો. ‘જાઓ! અત્યારે ને અત્યારે એ બકરીને છોડાવી લાવો અને બાઈ! બકરીના માલિક પાસે પૈસા નહીં હોય એટલે આ બકરીને આમતેમ રખડવા દેતો હશે એટલે એને બાર રૂપિયા આપજો - મહિને હોં!’

એ જમાનામાં કવિ નર્મદ અને કવીશ્વર દલપતરામની સ્પર્ધા જાણીતી હતી, જોકે સાહિત્યની એ પ્રખર સ્પર્ધા એ બંનેના અંગત જીવનને સ્પર્શી નહોતી. પિતા કવિ દલપતરામના પુત્ર ન્હાનાલાલ ૧૭ વર્ષની યુવાન વયે ‘નર્મ કવિતા’ વાંચે છે. નર્મદની આ કવિતાઓ વાંચીને ન્હાનાલાલ નર્મદના ઘેર જવાનું વિચારે છે. નર્મદનું અવસાન થયાને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. મુંબઈમાં કાલબાદેવી રોડ પર ઝવેરબાગમાં કવિ ન્હાનાલાલ સામે ચાલીને એ કુટુંબનાં દર્શને જાય છે. પિતાના પ્રખર પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે પણ કેટલો પ્રેમભાવ! નર્મદનો મંત્ર ‘પ્રેમશૌર્ય’ હતો. એ પરથી ન્હાનાલાલ પોતાનું તખલ્લુસ ‘પ્રેમભક્તિ’ રાખે છે.

ન્હાનાલાલની દેહાકૃતિની કલ્પના કરીએ તો ઊંચો ભરાવદાર દેહ, ઘઉંવણાં, સ્નાયુબદ્ધ શરીર, વેધક આંખો, વિશાળ લાગતું કપાળ અને ખડખડાટ હાસ્ય. કવિ મોટા મોટા સર્જકો સાથે

કે મહાત્મા ગાંધીજી સામે સંઘર્ષ કરે, પરંતુ પોતાનાથી નાની વયની વ્યક્તિ કે કોઈ શિખાઉ કવિ મળવા આવે, તો એને સહેજે ભાર લાગવા ન દે. કવિ એની સાથે વાતો કરે, તોપણ એમાં પોતાની વાત બહુ ઓછી હોય અને આત્મશ્લાઘા તો ક્યારેય ન હોય.

પોતે માનેલા સત્ય માટે કવિ ઝઝૂમવા માટે કશું બાકી રાખતા નહીં. ક્યારેક એમાં આત્યંતિકતા પણ આવી જતી. કવિને વારવા પણ મુશ્કેલ. પરંતુ એ ઘટનાઓમાં કવિની પોતે નક્કી કરેલા ધોરણ પ્રમાણે જીવવાની ગરિમા દેખાય છે. પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માટે કે પોતાની વાત સાચી મનાવવા માટે એ કદી સંઘર્ષ કરતા નહીં, પણ જ્યારે જ્યારે એમ લાગતું કે કવિ તરીકેનું અને વ્યક્તિ તરીકેનું ગૌરવ ખંડિત થાય છે, ત્યારે કવિ ખાંડાં ખખડાવવામાં કદીય પાછા પડ્યા નથી. પોતે એનો નિખાલસતાથી સ્વીકાર પણ કરતા અને કહેતા કે પોતે તો પોતાનાં નક્કી કરેલાં ધોરણો પ્રમાણે જીવવા માટે કોઈની પણ સાથે સંઘર્ષ કરવામાં સહેજે પાછી પાની કરશે નહીં.

પોતાની આ ખુદારીનો સ્વીકાર કરતાં કવિ પોતે જ કહે છે, ‘પિતા સાથે લડ્યો છું, ભાઈઓ સાથે લડ્યો છું, બહેનો સાથે લડ્યો છું, સરકાર સાથે લડ્યો છું, સરકારી અમલદારો સાથે લડ્યો છું, અસહકાર સાથે અસહકાર કીધો છે, સાક્ષરો સાથે લડ્યો છું, સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો મ્હારો અઢાર વર્ષોનો અસહકાર તો ગુજરાતવિદિત છે.’ અને એ અસહકાર તો એવો કે ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન માટેનું ગલિયારા પારિતોષિક એમને સાહિત્ય પરિષદ

દ્વારા મળતું હતું, તેટલા માટે જ કવિએ એ સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કર્યો હતો.

જ્યાં ક્યાંક આંબર જોતા કે અવજ્ઞા જોતા, તો કવિ એને સહી લેવાને બદલે એના સામે પ્રચંડ આક્રોશ પ્રગટ કરતા. એમણે પોતાની વાત જણાવતાં કહ્યું છે, ‘ઢોંગદર્શને અંગોઅંગમાંથી ફૂલખરણીઓની પેઠે મ્હને અગ્નિના તણખા વઘૂટે છે.’

પોતાના ગૌરવ અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા માટે એ ગમે તેટલી આકરી કિંમત ચૂકવવા તૈયાર હતા. મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં કવિના વનપ્રવેશ નિમિત્તે મહોત્સવો થયા, ત્યારે રાજકોટમાં પણ આનું આયોજન કરવાનું શ્રી પ્રાણજીવન વાલજી જોષીએ સ્વીકાર્યું. એમને માટે સમારંભનું આયોજન સરળ હતું. માત્ર ચિંતા એક હતી કે કવિ મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના સાથીઓ વિશે એમનો પ્રચંડ પુણ્યપ્રકોપ એમના ભાષણમાં ન ઠાલવે તો સારું. પ્રાણજીવન જોષી કવિ પાસે ગયા અને એમને વિનંતી કરી કે ‘આપનું ભાષણ વખતસર આવી જાય તો છાપવા આપી દઈએ.’

કવિએ કહ્યું, ‘હું મોકલી આપીશ - સમયસર.’

પ્રાણજીવન જોષીએ જરા દબાતે અવાજે કહ્યું, ‘પણ મારી એક વિનંતી છે. આપના ભાષણમાં ગાંધીજી માટે...’

હજી પ્રાણજીવન વાક્ય પૂરું કરે, તે પહેલાં અધવચ્ચે જ કવિ ન્હાનાલાલની સિંહગર્જના સંભળાઈ અને એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું, “મારું ભાષણ મેં હજી લખ્યું નથી. એમાં શું કહેવું

અને શું ન કહેવું, એ વિશે મેં હજી વિચાર પણ કર્યો નથી. પણ તમે મને કહેવા આવ્યા છો કે ગાંધી વિશે બોલતા નહીં, તો જાઓ. હું કહું છું કે હું બોલીશ. મારે શું બોલવું અને શું ન બોલવું, એ કહેનાર તમે કોણ?”

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજકોટમાં કવિશ્રીનો સન્માનસમારંભ થતો અટકી ગયો.

કવિએ જીવનભર સંઘર્ષો ખેડ્યા. એ સમયે મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના સાથીઓ સામેના સંઘર્ષ અંગે કવિના અંતરમાં આંટ પડી ગઈ હતી. પરંતુ એ કડવાશનું ઝેર એમણે ગળાની નીચે ઊતરવા દીધું નહીં. એમની કવિતામાં એ ક્યાંક પ્રગટ થયા નહીં. આટલા આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે સતત ઝઝૂમનાર ન્હાનાલાલે એમનાં સાહિત્યસર્જનોમાં ઉલ્લાસ અને આનંદનો, સ્નેહ અને આશાનો, ખીલેલી વસંત અને મ્હોરેલી પ્રભુભક્તિનો પદે પદે આલેખ આપ્યો છે. આ છે સ્વાધીન કવિની ગરિમા!

આ કવિની સર્ગશક્તિનાં વસંતોત્સવની સાથે એમનાં જીવનનાં સ્મરણો પણ કેવાં મધુરાં છે! કવિએ ઉદાત્તતા અને ફકીરીની ખુમારી સાથે જીવનમાં અનેક લીલીસૂકીનો અનુભવ કર્યો. અનુભવોની આકરી તાવણીમાંથી પસાર થતા રહીને એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજની અનુપમ સેવા બજાવી. સમગ્ર ગુજરાત એમણે સર્જેલી સાહિત્યની રસસૃષ્ટિમાં તરબોળ બની ગયું. પ્રજાએ એમને ‘કવિસમ્રાટ’ કે ‘મહાકવિ’નું બિરુદ આપ્યું. ગુજરાતી કવિતા જીવશે ત્યાં લગી ન્હાનાલાલ જીવશે!

- સાભાર : વિશ્વવિહાર

યમત્કારિક બરછટ અનાજ (મિરેકલ મિલેટ્સ)

- પાલખીવાલા અમિતા મનુભાઈ

हम थे, रहेंगे

“સ્વરાજ્ય લીધા વિના આશ્રમમાં પાછો નહીં આવું.” આ કઈ યજ્ઞવળની પ્રતિજ્ઞા છે? હા, ઠીક યાદ છે. આપણને ૧૯૩૦ના માર્ચની બારમી તારીખે વહેલી સવારે ૭૮ સાથીદારો સાથે ગાંધીજીએ અમદાવાદના આશ્રમમાંથી પગપાળા દાંડી માર્ચ આરંભી ત્યારે તેમણે આ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. “ઊઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો.” આ સૂત્ર સાથે જ સ્વામી વિવેકાનંદનું સ્મરણ થયું ને?” “Healthy People, Healthy families, Healthy Society.” આ શેનું સૂત્ર છે એ તમે કહી શકશો? નહીં! તો ચાલો એક વધુ સંકેત આપું છું. “હું મારી જાતને વચન આપું છું કે હું દરરોજ શારીરિક પ્રવૃત્તિ અને રમતગમત માટે સમય ફાળવીશ અને હું મારા પરિવારના સભ્યો અને પાડોશીઓને શારીરિક રીતે ફિટ રહેવા અને ભારતને એક ફિટ રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરીશ.” ૨૯ ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ રાષ્ટ્રીય રમત દિવસ અને હોકીના જાદુગર મેજર ધ્યાનચંદના જન્મદિવસની સ્મૃતિમાં નવી દિલ્હીના ઈન્દિરા ગાંધી સ્ટેડિયમ ખાતે ભારતના વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી Fit India Movement હવે તો નજર સમક્ષ તાદૃશ્ય થઈ ગઈ ને? આ રાષ્ટ્રવ્યાપી યજ્ઞવળનો હેતુ લોકોને તેમના રોજિંદા જીવનમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ અને રમતોનો સમાવેશ કરીને સ્વસ્થ અને ફિટ

રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવે છે.

“Inhale the future, exhale the past”. આ સૂત્રથી કોણ પરિચિત નથી? જો આ અંગે હજુ પણ કંઈક સુરાગ આપું તો “Yoga for the welfare of all as One world, One family, One future.” વિશ્વભરમાં ૨૦૧૫ થી ૨૧ જૂનના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસની ઉજવણીનું દર્શન થાય છે ને જેની રજૂઆત ભારતે યુ.એન. જનરલ એસેમ્બલીમાં ૨૦૧૪માં દલમાં સેશનમાં કરીને ૧૭૫ દેશોનું સમર્થન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. યોગ દ્વારા થતા શારીરિક આસનો, પ્રાણાયમ, ધ્યાન અને નૈતિક સિદ્ધાંતો શાંતિ, સ્વજાગૃતિ, સમજણ, સહાનુભૂતિ, કરુણા, સ્વસ્થતા અને વૈશ્વિક એકતા સાથે પ્રાકૃતિક એકતાની ભાવના પ્રદાન કરે છે.

આપણા આહારમાં મિલેટ્સનો સમાવેશ યોગ અને આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ છે. આ પ્રથાઓ આરોગ્યપ્રદ કુદરતી ખોરાક સાથે શરીરને પોષણ આપવાના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકે છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો જીવનના સુખાકારીના આંતરસંબંધોને સ્વીકારે છે, આરોગ્ય પ્રત્યે સર્વગ્રાહી અભિગમ પ્રદાન કરે છે, પ્રકૃતિ સાથે સુમેળભર્યા જીવન પર ભાર મૂકે છે, તો બીજી બાજુ શ્રી અન્ન (બરછટ અનાજ - મિલેટ્સ) ટકાઉ કૃષિ, ખાદ્ય સુરક્ષા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણમાં પણ યોગદાન આપે છે. તો શૂન્ય

કાર્બન ઉત્સર્જન (zero carbon future) અને જળ-વાયુ પરિવર્તનના પડકાર સામે Lifestyle for environmentનો સંકલ્પ આપણને હજુ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૨૩માં સંયુક્ત આરબ અમિરાતની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલ Cop28 (Climate Summit)ની યાદ અપાવે છે.

ભારતની ટકાઉ ખાદ્ય સંસ્કૃતિ (Sustainable food culture) હજારો વર્ષોની યાત્રાનું પરિણામ છે. આપણા પૂર્વજોએ આયુર્વેદને જન સમાજની ખાદ્યશૈલી સાથે જોડ્યું હતું. ભારતની પહેલ પર જેવી રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસે યોગને દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં પહોંચાડ્યો એવી જ રીતે બરછટ અનાજ પણ દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં પહોંચાડ્યો. એવી જ રીતે બરછટ અનાજ પણ દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં પહોંચશે એમાં શંકા નથી. યોગની જેમ જ હવે આ ચમત્કારિક અનાજ તેની ઉપયોગિતાને કારણે દુનિયાભરમાં સર્વસ્વીકાર્ય બનશે એમાં શંકા નથી.

વાયકોને અહીં પ્રશ્ન જરૂર થશે કે ચમત્કારિક બરછટ અનાજ, યોગ, આયુર્વેદ, તંદુરસ્તી (fitness) આ બધાને એકબીજા સાથે શું સંબંધ છે? તો દિલ્હી સ્થિત મોરારજી દેસાઈ નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ યોગા (MDNIY) ક્ષેત્રે વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ યોગ અને મોટા અનાજની સામ્યતાનું જે વિવરણ કર્યું છે તે વિચારપ્રેરક છે.

“જો હું આપને એમ પૂછું કે યોગ દિવસ અને આપણા વિભિન્ન પ્રકારના મોટા અનાજમાં શું સામાન્ય છે? તો તમે વિચારશો કે આ તો કેવી તુલના થઈ? પણ જો હું એમ કહું કે બંનેમાં ઘણી સામ્યતા છે તો તમે હેરાન થઈ જશો. વાસ્તવમાં

સંયુક્ત રાષ્ટ્રએ ‘આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ’ અને ‘આંતરરાષ્ટ્રીય યર આફ મિલેટ્સ’ બંનેનો નિર્ણય ભારતના પ્રસ્તાવ પછી લીધો છે. બીજું એ કે યોગ પણ સ્વાસ્થ્યથી જોડાયેલું છે અને મિલેટ્સ પણ સ્વાસ્થ્ય માટે મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. ત્રીજી વાત એ છે કે ફિટ ઈન્ડિયા અને યોગ આ બંને અભિયાનોને જેવી રીતે જનભાગીદારીથી વ્યાપક પ્રમાણમાં લોકેને તેને પોતાના જીવનનો મંત્ર બનાવ્યો છે, તેવી જ રીતે, બરછટ અનાજને પણ લોકો મોટા પ્રમાણમાં અપનાવી રહ્યાં છે.”

‘સ્વસ્થ સંતુલિત હો આહાર એનર્જી દે શરીર કો અપાર.’

બરછટ અનાજની આ શ્રેણી હેઠળ બાજરી, જવ, જુવાર, રાગી, ભંગોરા, કંગની વગેરે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યા બાદ અન્ય પણ કેટલાક ‘બરછટ અનાજ’ ને પણ આપણે જાણીએ.

(૧) **યેના (Proso Millet)** : કોકેશિયા તથા ચીનમાં ૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઉત્પાદિત થયેલું આ મોટું અનાજ સ્વાસ્થ્યવર્ધક છે. આમ તો આ ઓછા ઉપયોગવાળી ફસલ છે. જે માનવ ઉપયોગ, પક્ષી બીજ અથવા ઈથેનોલના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવાતું પૌષ્ટિક અનાજ છે. વિકસિત દેશોમાં તે પશુચારા તરીકે ઉગાડવામાં આવે છે.

(૨) **કુટકી (Little Millet), (Buckwheat Millet)** : નવરાત્રી જેવા ધાર્મિક પ્રસંગોએ ઉપવાસના સમય દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાતું આ અનાજ છે. ડાયાબિટીસ અને બ્લડ પ્રેશરના દર્દીઓ માટે તે ઉપયોગી છે જ, પણ એસિડીટી સામે Cooling એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. ચોખાની જેમ પણ તેને

ખાઈ શકાય છે. ભારતમાં તેને કુટ્ટુ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કુટ્ટુ “Super Food” તરીકે પણ જાણીતું છે.

(૩) ટેફ (Teff) : ટેફ એ ૪૦૦૦ BC પહેલાં ઈથોપિયામાં ઊગતું, મુખ્ય ખોરાક તરીકે વપરાતું, દુષ્કાળ સહિષ્ણુ પાક છે. જેમાં પ્રોટીન, ખનિજો, કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ, વિપુલ માત્રામાં છે. તે ગ્લુટેન ફ્રી છે. અને બીજ કાઢી લીધા પછી તેનું ઘાસ પસુઓના ચારા તરીકે વપરાય છે. ટેફ દેખાવમાં finger millet જેવું જ હોય છે. જેને ભારતમાં ‘નાનું અનાજ’ પણ કહે છે. તે રાગીને મળતું આવે છે.

(૪) હરી કંગની (Browntop Millet) : હરી કંગની ગ્લુટેન ફ્રી હોવા સાથે જરૂરી પોષકતત્વોથી સમૃદ્ધ છે. શરીરની આંતરિક, બાહ્ય શુદ્ધતા, કબજિયાત, અલ્સર, અન્નનળીથી પાચનતંત્રની સમસ્યાઓને નિવારવા તથા વિવિધ પ્રકારના કેન્સરના દર્દીઓ માટે તેની વપરાશ લાભદાયી છે. તે માત્ર પોષક જ નથી પરંતુ ઘણી સ્વાદિષ્ટ પણ છે. સિરિધાન્ય (શ્રી અન્ન) અનાજનો રાજકુમાર છે, હરી કંગની ‘Positive Millet’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગુજરાતીમાં તેને હરી કાંગ કહે છે.

(૫) બંટી (Barnyard Millet) : આદિવાસી લોકોનો આ પરંપરાગત ખોરાક છે. જેના દાણા લુપ્ત થતા ગયા છે. ગુજરાત રાજ્યમાં નાના કદના દાણા ધરાવતા તૃણ ધાન્યોમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. વરસાદ આધારિત આ ચોમાસુ પાક છે. તેના દાણા ધાન્ય તરીકે વપરાય છે અને ઘાસ પશુના ખોરાકમાં વાપરી શકાય છે. ઈજિપ્તમાં ખૂબ જ

ક્ષારવાળી જમીનની સુધારણા માટે તેને ઉગાડવામાં આવે છે. બંટીને સાત પડ હોય છે અને મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે તે વર્ષો સુધી સડતી નથી.

(૬) બાવટો (નાગલી, નામની) (finger Millet) : બાવટો ભારત અને આફ્રિકાની મૂલ નિવાસી છે. બાવટો પૂર્વ આફ્રિકા, ઈથોપિયા અને સોમાલીલેન્ડમાં (આફ્રિકા) ઘણી જનજાતિઓનો મુખ્ય ખોરાક છે. તેનો ઉપયોગ માલ્ટ અને મધ બનાવવામાં થાય છે. (માલ્ટ એટલે અનાજના દાણાને પલાીને, સૂકવીને તેના ગુણધર્મો અને સુગંધ બદલી નાંખવામાં આવે છે અને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ સીરિયલમાં થાય છે.) જાંબલી અને લીલી જાતોમાં વિભાજિત બાવટો રંગહીન જાતો કરતાં વધારે રોગ અવરોધક છે. ઘઉં જેટલું જ ઊંચું તેનું પોષકમૂલ્ય છે.

(૭) કુરી (Little Millet) : (ગજરો) દેખાવમાં બંટી જેવું પશુના ઘાસચારા માટે ઉપયોગી આ અનાજ છે. બંટીની જેમ જ તેના ડુંડામાંથી દાણા અલગ કરી ખોરાકમાં લઈ શકાય છે. જો ઘાસચારા માટે તેનું વાવેતર કર્યું હોય તો પાક તૈયાર થયા પહેલાં કાપણી કરીને પશુને નીરવામાં આવે છે.

(૮) સામો, સાંવા, હોમેલ (Barnyard Millet) : સામો પણ દેખાવમાં બંટી જેવો જ છે. તેમાં ફાઈબરનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ ગુણાકારી છે. ઋષિ પંચમીના દિવસે ઉપવાસમાં બહેનો સામો ખાય છે. માટે તેનો સામા પાંચમ પણ કહે છે. આપણી ભારતીય ઋષિ પરંપરામાં આરોગ્યપ્રદ ખોરાકનો મહિમા છે. ખોરાકને પણ ધર્મ અને

સંસ્કૃતિ સાથે જોડીને ખોરાકની મહત્તા વધારવામાં આવી છે. સાંવાનો દાણો સોજીથી મોટો પણ સાબુદાણાથી નાનો હોય છે.

ડોંગર, બંટી, બાવટો, કુરી, સામો, રાગી, જવ, જુવાર, બાજરી, મંડિયા, ભાગર, ઝંગોરા, કોહા, કાંજી, રાજગરો, વારી, હોમેલ, ચીના (છીણા), ભૂરસા, આલ્હાર, કમ્બુ, પેરિલા જેવા કંઈ કેટલાય બરછટ અનાજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતા હતા. ચીના, બાજરી, જુવારની જાતોની અનેક પેટા જાતો પારાવાર હતી. પરંતુ બરછટ અનાજનો ઓછો ઉપયોગ, હરિયાળી કાંતિ, આધુનિકરણ, પશ્ચિમી દેશોનું આંધળું અનુકરણ, લોકોની બદલાતી જતી સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિ, હવામાનના ફેરફારો વગેરેએ આપણા પરંપરાગત ખોરાક, આરોગ્ય, વાવેતર, ઉત્પાદન વગેરેને પ્રતિકૂળ અસર કરી છે. ઘઉં અને ચોખાના ષડયંત્રનો શિકાર થઈને આ વિવિધતાવાળા ધાન્યો હવે સીમિત થઈ ગયા છે, કારણ કે તેના પરંપરાગત બીજ હવે રહ્યા જ નથી.

સામાન્ય રીતે આ તમામ પાક દુષ્કાળ સહનશીલ પાક છે. પાણી અને ખૂબ જ ઓછા સંસાધનોથી પણ ઉત્તમ પરિણામ આપે છે. વૈશ્વિક આબોહવા, પરિવર્તન, પાણીની અછત, સૂકી ગરમ આબોહવા અને દુષ્કાળના લાંબાગાળાના સમયમાં પણ તેને ઓછા પાણીની જરૂર હોવાથી ખેડૂતો માટે તે ભરોસાપાત્ર બની શકે છે. વિવિધ પ્રકારની જમીનમાં, હિમાલયમાં અમુક ઊંચાઈ સુધી, ટૂંકાગાળામાં ઊગતા આ તમામ ધાન્ય છે. બરછટ અનાજ ખેડૂતોની સમૃદ્ધિના દ્વાર ખોલનાર છે. કારણ કે ઓછા સાધનો, ઓછા

ખર્ચે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ખેડૂતોના સમય, શક્તિ, નાણાં અને સાધનોની બચત થાય છે. અને ખેડૂતોને ઓછા સમયમાં વધુ આર્થિક ફાયદો કરાવી આપે છે. આ સાથે આ તમામ ધાન્યો કુપોષણના વૈશ્વિક પ્રશ્ન સામે લડવા માટેનું તથા ગરીબીની સામે લડવા માટેનું એક અસરકારક હથિયાર બની શકે છે. જગતના જે વંચિતો, પીડિતો છે એમને માટે ચાલતા પ્રોજેક્ટ-હંગરનો જવાબ પણ આ જાડા અનાજમાં રહેલો છે. નાના-મોટા દુષ્કાળ નિવારવા, સ્વમાનની જિંદગી જીવવા, જળવાયુ પરિવર્તન અને પ્રદૂષણના પડકારો જીલવામાં આ સિરીધાન્યની ખેતી પૃથ્વીના રક્ષણનો મહાદ્વાર બની શકે તેમ છે, ‘સુપરફૂડ’ સાબિત થઈ શકે તેમ છે.

જો ખોરાક ખોટો હશે,
તો દવાનો કોઈ ઉપયોગ નથી...
જો ખોરાક સાચો હશે,
તો દવાની કોઈ જરૂર નથી!

આથી જ, ‘હર રોગ કો અબ તોડના હૈ, ‘મિલેટ્સ’ સે નાતા જોડના હૈ’ કારણ કે આ તમામ પ્રકારના જાડા ધાન્યમાં આયર્ન, પ્રોટીન, ઉપયોગી ખનિજો, વિટામિન્સ, ફોલિક એસિડ, ઝીંક, કેલ્શિયમ, સેલેનિયમ, મેગ્નેશિયમ, પોટેશિયમ, ફોસ્ફરસ, ડાયેટરી ફાઈબર જેવા પોષકતત્ત્વોનું પ્રમાણ વધુ છે.

‘મિલેટ્સ’ છે સ્વાસ્થ્ય માટે લાભકારી,
‘મિલેટ્સ’ છે રોગમુક્ત જીવન માટે
ગુણકારી.’

મધુપ્રમેહના દર્દીઓ માટે વરદાન,
શાકાહારીઓ માટે ઉત્તમ, રોગ પ્રતિકારક શક્તિ

વધારવા ઉપયોગી, વજન નિયંત્રિત કરવા અગત્યનું, હાડકાં અને દાંતની ઘનતા જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ છે, કેન્સરવિરોધી ક્ષમતા, એન્ટિઓક્સિડન્ટ્સમાં સમૃદ્ધ, રક્તની ખામીમાં સુધારો કરે, ચિંતા, અનિદ્રા અને હતાશા ઘટાડવા મદદરૂપ, ચયાપચાયની ક્રિયાની જાળવણી, મેટાબોલીઝમની જાળવણી, ચમકીલી ચામડી માટે વાળનો ગ્રોથ વધારવામાં ફાયદાકારક, કફ-પિત્તનો નાશકારક, બાળકો અને બીમારો માટે શક્તિવર્ધક, કોલેસ્ટ્રોલના પ્રમાણને નિયંત્રિત કરનાર. આમ કેટલા ચમત્કારિક ગુણો ધરાવે છે, આ ‘ચમત્કારિક અનાજ!’ (Miracle Millets!)

ભારતમાં જેટલી જાતિય, સાંસ્કૃતિક અને ભૌગોલિક વિવિધતા છે તેટલી જ ખાદ્ય વિવિધતા છે. જુદા જુદા પ્રદેશો, દેશોમાં બરછટ અનાજમાંથી ઉપમા, ઈંડલી, ડોસા, ખીચડી, પાસ્તા, પોરીજ, બ્રેડ, સૂપ, સુખડી, ખીર, હલવો, રિસોટ્ટો, ખીચું, વડાં, મફીન, કેક, પુલાવ, શરબત, ભેળ, ઢોકળા, મિઠાઈ, પોંક, ધાણી, પોંગલ, બાટી, રાબ, આઈસ્ક્રીમ, ખાખરા, મુઠીયા, પુડલા, પોંહા, પાયસમ, આલ્કોહોલિક પીણાં, મ્યુસલી, ચિલ્લા, ગ્રેનોલાબાર, રોટલા, બિસ્કીટ, પીટ્ઝા, લાડુ, નુડલ્સ જેવાં કંઈ કેટલાય વ્યંજનો બનાવવામાં આવે છે. જેને બ્રેકફાસ્ટ, લન્ચ અને ડીનરમાં પણ સામેલ કરવામાં આવે છે. આજે શહેરીકરણની પ્રક્રિયાને કારણે યા ધાનનાં પેકેજફૂડની પણ માંગ વધી છે. ખાદ્ય ઉદ્યોગમાં પણ આ ધાનમાંથી વૈવિધ્યસભર ચીજો બનાવી બજારમાં ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી છે. આજે તો દેશ, વિદેશ, યુનાઈટેડ નેશન્સ, સ્ટાર્ટસ અપ,

હોટલ્સ, ભારતીય દૂતાવાસ, ન્યૂટ્રિશનિસ્ટ્સ, ડાયેટિશીયન્સ, એપલેટ્સ, ફૂડ બ્લોગર્સ, કૉલેજો, શાળાઓ વગેરેના પ્રયાસો અને સંશોધનો દ્વારા ‘Ready to eat’ અને ‘Ready to cook’ ના વિવિધ વ્યંજનો બજાર સુધી પહોંચી ગયા છે.

જાડા અનાજનો ઈતિહાસ માનવ સભ્યતા જેટલો જ જૂનો છે. પ્રાચીનકાળથી આપણા પૂર્વજો દ્વારા તેનો ઉપયોગ થયેલો જણાય છે. આયુર્વેદ, પૌરાણિક ગ્રંથો, ઉપનિષદો વગેરેમાં તે વખણાયું છે. ઋષિમુનિઓ દ્વારા તે અમલ પામ્યું છે. સિંધુ ઘાટીની સભ્યતાઓમાં તે જણાયો છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં તેનું મૂલ્ય અંકાયું છે. આ પોષક અનાજના દાણા ભલે નાના હોય પણ તેનો ઈતિહાસ ના કલ્પી શકાય તેવો મોટો છે. દુનિયાના દરેક દેશમાં, ઈતિહાસના દરેક વળાંક પર, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનોના સમયમાં, પ્રત્યેક દેશની ગહનતામાં અને સભ્યતામાં, ભૂખ-દુઃખ-વ્યતાના મહારણમાં, જીવન માટે ઝૂરતા-ઝઝૂમતા લોકોમાં, વેદનાની અનુભૂતિના હસ્તાક્ષરમાં ‘મિરેકલ મિલેટ્સ’ની શાશ્વતતા જોવા મળે છે. આમ છતાં પણ એમ કહી શકાય કે ડૉ. ની સલાહ અનુસાર વ્યક્તિની ઉંમર, શરીરનું બંધારણ, ઋતુ, સમય, આરોગ્ય, પાચનશક્તિ વગેરે અનુસાર જ તેની વપરાશ કરવી જોઈએ.

યાદ રાખો, પ્રત્યેક બીજ તેની અંદર અનંત વૃક્ષોની સંભાવનાને લઈને પડ્યું હોય છે. એકબીજનો અર્થ થાય, અનંત-અનંત વૃક્ષોની સંભાવના આ સંભાવનાને ચરિતાર્થ કરવા માટે તંદુરસ્તી, યોગ, આયુર્વેદ અને બરછટ અનાજનું મિશ્રણ કરીએ તો સંભાવના હકીકત થઈ શકે તેમ છે. પણ તે માટે અધીરા થયે નહીં ચાલે.

કહેવાયું છે કે, 'જે અધીરો છે, તે અધૂરો છે અને જે ધીરો છે તે પૂરો છે.' આથી વિશ્વના જનજનનો સમાજ પરથી, સંબંધ પરથી અને માનવતા પરથી જ વિશ્વાસ એકદમ ડગમગી જાય એ પહેલાં 'zero Hunger' ના વિચારને સમજાવે, અનુસરીએ અને નિર્ણયોને સ્વીકારીએ તથા કઠોપનિષદના મંત્ર મુજબ 'સહવીર્ય કરવાવહે' એટલે કે સારા અને અઘરા કામ સાથે મળીને કરીએ. 'મા વિદ્વિષાવ હૈ' એટલે કે વિખવાદ કે દલીલ કર્યા વગર સાથે આગળ વધીએ તો 'તેજસ્વિનાવધિતમસ્તુ' એટલે કે તેજમાં વધારો થાય છે.

દુનિયા હવે મોટા અનાજનું મહત્ત્વ સમજવા લાગી છે અને ખાનપાનમાં તેને પોતાનો હિસ્સો બનાવે છે. જાપાનમાં તો ૯ માર્ચ 'મિલેટ મેમોરિયલ ડે' તરીકે ઉજવાય છે. જ્યારે ૬ થી ૧૨ માર્ચ સુધી 'નેશનલ મિલેટ વીક'ની ઉજવણી થાય છે. રશિયા, ચીન, ભારત, જર્મની, નાઈજર વગેરે દેશોમાં મોટા અનાજના વપરાશકારોનું પ્રમાણ મોટું છે. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી ઉપયોગમાં લેવાના આ અનાજને ઉજાગર કરવાનું શ્રેય શ્રી ખદરવલી (Khadar Vali) 'Millet Man of India' અને લહરીબાઈ (Lahari Bai) 'Millet queen of India' ને ફાળે જાય છે. જેમાં શ્રી ખદરવલીએ બરછટ અનાજના પોષક ફાયદા વિશે લોકોને જાગૃત કર્યા, જ્યારે શ્રી લહરીબાઈએ બે રૂમની ઝૂંપડીમાં મિલેટ્સ સીડ્સની ૫૦૦ જાતો વિકસાવીને દુનિયાનું ધ્યાન દોર્યું. પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, માનવતા, સ્વાસ્થ્ય, ગરીબી, અછત, ભૂખમરો, કંગાલિયત, zero

Hunger ને ઘટાડવા માટે શું માત્ર સરકાર કે એકાદ બે આવી વ્યક્તિઓ દ્વારા આપણે પ્રશ્ન ઉકેલી શકીશું? ચોક્કસ નહીં. માત્ર વાટાઘાટો અને દેખાડાને બદલે કે દેશની અમુક જ વ્યક્તિઓને બદલે, વિશ્વના દરેક દેશે પોતાનું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરી આગળ વધવું પડશે. ભારતે ગ્લોબલ કે વિકાસશીલ દુનિયાના લીડર તરીકે પોતાને સ્થાપિત કર્યું છે, તો તેણે તો પોતાનું ઉદાહરણ સ્થાપિત કરીને દુનિયાને બતાવવું પડશે. પણ એ સાથે દુનિયાના વિભિન્ન દેશોએ પણ ભારતની તર્જ પર પોતાની રણનીતિઓ અપનાવવી પડશે.

ડિસેમ્બર-૨૦૨૩થી લોકજાગૃતિના ઉદ્દેશ્યથી 'મિરેકલ મિલેટ્સ' - ચમત્કારિક બરછટ અનાજની આ શ્રેણી ચાલુ કરી. એ દ્વારા સમજશક્તિ અનુસાર વાયકોને કંઈક આપવાનો એન કહેવાનો માત્ર એટલો જ પ્રયત્ન કર્યો છે કે દસકોથી ઝેરવાળું ખાવાનું ખાઈને આપણે અનેક રોગોનો ભોગ બનતા આવ્યા છીએ. તો જિંદગીમાં આપણે ક્યાંય પણ છીએ, જ્યાં છીએ જેવા છીએ, કોઈપણ રીતે બરછટ અનાજના ટકાઉપણાને જાળવીએ, કોઈપણ રીતે એનું સમર્થન કરવા કંઈને કંઈ જરૂર કરીએ. કારણ કે મિલેટ્સ આપણને એટલું જ કહે છે કે, આબોહવા બદલાઈ શકે છે, પણ દુનિયાના રંગમંચ પર દરેક વળાંક પર, દરેક તોફાનોમાં તમારી જિંદગીનો અવિરત હિસ્સો હું બની શકું છું. જળવાયુ પરિવર્તનના આ સમયમાં એ પ્રાસંગિક છે. મિલેટ્સ કહે છે.

હમ થે - રહેંગે, હમ થે - રહેંગે

ચૂંટણીકારણને મારી અલવિદા!

- પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર

આ વખત લોકસભાની ચૂંટણીમાં નહીં ઊભા રહેવાનો પાકો નિર્ણય મેં કેમ કર્યો એની થોડી વાત કરું. હું કાંઈ રાજકારણી નથી, કોઈ રાજકીય પક્ષનો ક્યારેય સભ્યો થયો નથી અને મારા જાહેરજીવનના આરંભથી (૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭થી) પ્રજાભિમુખ રહીને અપક્ષ રાહે તથા સ્વતંત્રપણે લોકશાહી અને રાષ્ટ્રભાવનાના નિરોગી વિકાસ અર્થે નિરંતર મથામણ કરતો રહ્યો છું. મારી હેસિયત આજીવન અધ્યાપક તરીકેની રહી છે. જો સક્રિય રાજકરણમાં જોડાયો હોત અને કોઈ એક પક્ષની કંઠી બાંધી હોત તો ચૂંટણીઓના ચકરાવામાં લગાતાર ચાલુ રહેત! કોઈ દેશના રાજકરણીઓ કદી નિવૃત્ત થતા જ નથી, મરતાં સુધી તેઓ રાજકારણના રંગતરંગમાં ગળાડૂબ રહે છે.

પરંતુ સદ્ભાગ્યે પહેલી પસંદગીથી જ એક શિક્ષકની કાર્યભૂમિકા અદા કરવામાં આજ સુધી પ્રવૃત્ત રહ્યો છું. માર્ચ, ૧૯૬૮માં આચાર્યપદેથી શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો ખાતર તરત રાજીનામું આપ્યું ન હોત તો મારી માતૃસંસ્થા એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદમાં નિવૃત્તિવય સુધી કામ કરતો હોત પણ વિધિની કરણી જુદી હતી. કોલેજમાંથી અધવચ્ચે બહાર પડ્યા પછી પણ અધ્યયન-અધ્યાપનનું કાર્ય અખંડ ચાલુ જ છે. ૧૯૭૨ની ૧૭મી જુલાઈએ મુરબી ઈન્દુયાયાના દુઃખદ નિધનથી અમદાવાદની લોકસભા બેઠક ખાલી પડી, એની પેટાચૂંટણી

૨૯મી ઓક્ટોબરે થઈ તેમાં સાવ અણધારી રીતે અપક્ષ ઉમેદવાર તરીકે મેં ઝુકાવ્યું અને એમાં જવલંત વિજય મળતાં હું પાંચમી લોકસભાનો સભ્ય બન્યો. ત્યારથી મારી સંસદીય કારકિર્દી આરંભાઈ. પછીની ચૂંટણીઓમાં એક વાર જીત્યો, બે વાર હાર્યો અને બે વાર ઊભો જ ન રહ્યો! અગાઉ મારી ત્રણ ચૂંટણીઓમાં જનતા પક્ષે અને ભાજપે મારી અપક્ષ ઉમેદવારીને સક્રિય સાથ આપેલો એટલે એ પક્ષોના બે ઉમેદવારો વારાફરતી ઊભા રહેલા-તેમની તરફેણમાં મેં ઉમેદવારી કરી નહોતી. એમાં ઋણસ્વીકારની ભાવના રહેલી. જો હું રાજકારણી હોત તો આભાર કે ઉપકારની લાગણી જ ન ધરાવત! છેલ્લે, ૧૯૯૧માં ૧૦મી લોકસભાની ચૂંટણીમાં મારા ગાંધીનગર મતવિસ્તારમાંથી ફરી અપક્ષ તરીકે ઊભો રહ્યો ત્યારે કોઈ પક્ષનો ટેકો નહોતો અને સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર ઉમેદવારની એ હેસિયતમાં મને પૂરેપૂરો પરાજય મળ્યો! ૧૯૭૨માં ચૂંટણી ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું, કારણ કે એને અનિવાર્ય લોકશાહી ધર્મ માનેલો. શિક્ષક કેવળ વર્ગનો નહીં, સમાજનો પણ મિત્ર અને રાહબર હોય છે. હારજીતની ફિકર કર્યા વિના એ વખતે મેં પૂરી લગનથી ચૂંટણીનો પ્રચાર કરેલો. લોકશાહીમાં ચૂંટણી એ એક ધર્મક્ષેત્ર હું માનું છું. જે ચાર ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારી કરી તે દરેકમાં આચારસંહિતાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું.

કાયદાએ બાંધેલી મહત્તમ ચૂંટણી-ખર્ચની મર્યાદામાં સભાનપણે રહ્યો. લોકશાહી આદર્શો અને મૂલ્યનિષ્ઠ રાજકારણનું જેવું અને જેટલું આવડ્યું તેવું અને તેટલું જ જતન-સંવર્ધન કર્યું. લોકશાહીમાં ચૂંટણી એ ઉત્કટ લોકશિક્ષણનું અનેરું ટાણું સમજીને એ પ્રમાણે પ્રચારની પરાકાષ્ટા કરી. પ્રજાએ અને મતદારોએ પણ એમાં નોંધપાત્ર સાથ આપ્યો.

પણ આજે આખું ચિત્ર જાણે ઊલટુંસૂલટું થઈ ગયું છે ! આખો રાષ્ટ્રીય ફલક અસ્તવ્યસ્ત બન્યો છે. રાજકારણ એ નર્ચો ધન કમાવવાનો ધંધો થઈ પડ્યો છે! ગમે તેમ કરીને જીતી જવાની લાલસા અને દોડધામ સર્વત્ર વધતી ચાલી છે. સત્તા એ જ સાધન અને સાધ્ય બની ગયેલ છે, લોકહિત અને રાષ્ટ્રભાવના લક્ષ્યાંકો રહ્યા નથી. રાજકીય પક્ષો સત્તા મેળવવામાં અને એ ટકાવવામાં રચ્યાપચ્યા છે. પક્ષોમાં શિસ્ત કે સંગઠન નથી. આંતરિક લોકશાહીકરણની રીતરસમો અમલી બનતી નથી. સ્પષ્ટ વિચારસરણી અને નક્કર કાર્યક્રમોની અછત નહીં તોયે અપૂર્ણતા વરતાય છે. પક્ષોની નજરમાં સમગ્ર રાષ્ટ્ર નથી.

કેવળ પોતપોતાના પક્ષો અને એમાંનાં જૂથો છે. પક્ષકારણ અને રાજકારણ આજે આપણા દેશમાં જાતજાતના ભ્રષ્ટાચાર અને દુરાચારથી ખદબદે છે. નાણાંની રેલમછેલની તો કોઈ સીમા જ નથી. હવાલા કૌભાંડથી આ અનિષ્ટ વધુ સચોટપણે બહાર આવ્યું છે. મોટાભાગના સત્તાધારીઓ અને પક્ષીય માંધાતાઓ રીઢા અને બેશરમ બનતા ચાલ્યા છે. નીતિનું અને પ્રામાણિકતાનું કોઈ સ્થાન અને માન હાલના

આપણા રાજકારણમાં દેખાતું નથી! પક્ષોની ઉમેદવારની પસંદગીમાંથી આવાં અનેક અનિષ્ટો છતાં થાય છે તે સાથે જ દંઢતર બને છે!

બીજી તરફ વિશાળ સંખ્યામાં રહેલા સામાન્યજનો રોજબરોજની જંજાળમાં ફસાયેલા રહે છે. ખટપટભર્યા સત્તાકારણનો ભોગ બનવાનું પણ એમને ફાળે આવે છે! તેઓ ઠીકઠીક સજાગ અને સમજદાર છે ખરા, પણ સત્તા અને ધન પાછળ પડેલા રાજકરણીઓને દૂર કરવામાં હજી એકંદરે અસહાય રહ્યા છે. પ્રજાનો જે વર્ગ ભણેલોગણેલો અને શિક્ષિત ગણાય છે તે મહદંશે રાજકારણથી અળગો રહે છે અને દૂરને દૂર જઈ રહ્યો છે. વધુમાં લોકશાહી રાજકારણમાં ક્રિયાશીલ થનારા તત્ત્વનિષ્ઠ, ભરોસાપાત્ર અને સ્વચ્છ પ્રતિભા ધરાવનાર અપક્ષ નાગરિકોની સંખ્યા વધવાને બદલે ઘટતી જાય છે. બુદ્ધિમાન અને જાણકાર હોય એવા લોકો પૈકી ઘણા લોકો છે ખરા પણ કેટલાક લખે છે પણ ખરા, લોકશાહી નાગરિકતાની ખરી કસોટીએ તેઓ ચૂપ અને નિષ્ક્રિય બની જાય છે! જેમને પ્રબુદ્ધજન ગણાય, જેઓ સમાજના ભદ્ર વર્ગના અગ્રણીઓ કહેવાય એવાઓની સંખ્યા કોઈ પણ દેશમાં જૂજ રહેવાની, પણ આપણા દેશમાં તો આવા ધૈર્યશીલ શ્રેષ્ઠીજનોની સંખ્યા સવિશેષ ઓછી છે. પછી ક્રિયાશીલ પ્રબુદ્ધજનોની તો વાત જ ક્યાં કરવી? પણ કમનસીબી એ છે કે પ્રબુદ્ધતા અને ક્રિયાશીલતાના સુભગ મિલન તરફ જવા માટે સતત મથામણ કરનારા નાગરિકો આજે આપણા રાષ્ટ્રમાં બહુ જોવા મળતા નથી. કોઈ પણ લોકશાહીની એક મહત્ત્વની સફળતા એના

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯ ઉપર)

ગુજ્જરમાતા સાબરમતી

- કાકાસાહેબ કાલેલકર

આપણે સૌ દેશની નદીઓની પરિસ્થિતિથી ચિંતિત છીએ. દેશની તમામ નાની-મોટી નદીઓને કિનારે શહેરીકરણ થયું છે. શહેરની ગંદકી નદીઓમાં ઠલવાય છે. ડેમને કારણે પર્યાવરણનું સંતુલન પણ ખોરવાયું છે ત્યારે અમને કાકાસાહેબ કાલેલકરના નદી ઉપરના નિબંધો યાદ આવ્યા. “જીવનલીલા” માં કાકાસાહેબે ભારતની નદીઓનો પરિચય જુદા જ દષ્ટિકોણથી કરાવ્યો છે. અમે આ નિબંધો ક્રમશઃ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે જે ઘરશાળાના વાચકોને જરૂર ગમશે.

- તંત્રી

અંગ્રેજ સરકાર જોડે અસહકાર પુકારી મહાત્માજી સ્વરાજ્યની તૈયારી કરે છે. અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ છે. સ્વાતંત્ર્યવાદી નવયુવકો મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયા છે. એમને પોતાની આકાંક્ષાઓ અને કલ્પનાવિલાસ વ્યક્ત કરવા એક માસિક જોઈએ છે. મારી પાસે આવીને તેઓ પૂછે છે કે “માસિકનું નામ શું રાખીશું?” એ જમાનામાં કાકાને જ ફઈબાનું કામ કરવું પડતું.

મેં કહ્યું, “માસિકો ઘણાં નીકળે છે. તમે બબ્બે મહિને, ઋતુએ ઋતુએ, નવીન રૂપે પ્રગટ થનારું નિયતકાલિક શરૂ કરો અને એનું નામ રાખો “સાબરમતી.” દ્વિમાસિકની કલ્પના તો ગમી. પણ ‘સાબરમતી’ નામ કોઈને રુચ્યું નહીં. ‘સાબરમતી’ તો એ પેલી આપણી હંમેશની નદી. રોજ એમાં નાહીએ છીએ. એમાં તે વળી શું નાવીન્ય છે કે એ નામ અમારા નવચેતનવંતા સાહિત્યપ્રવાહને આપીએ? મેં કહ્યું, ‘સાબરમતીનો પ્રવાહ સનાતન છે - તેથી જ નિત્યનૂતન છે.’ દાખલો આપવાની દષ્ટિએ

મેં દલીલ કરી કે “સિંધ હૈદરાબાદના આપણા મિત્રોએ પોતાના કોલેજ મેંગેઝીન માટે ‘ફૂલેલી’ નામ રાખ્યું છે. ‘ફૂલેલી’ સિંધુની એક નહેર છે. આપણી આ અનાવિલા (કાદવરહિત) સાબરમતી ગાંધીયુગની પ્રતીક બને શકે છે. મારી વાત માનો અને સાબરમતી નામ સ્વીકારો.”

યુવાનોએ મારી આમન્યા રાખવા ખાતર સાબરમતી નામ સ્વીકાર્યું. જોકે એમને તો વધારે જોશીલું નામ જોઈતું હતું.

મેં નરહરિભાઈને કહ્યું - “સાબરમતી ગુજરાતની વિશેષ લોકમાતા છે. આબુના પરિસરમાં જે અનેક નદીઓ ઊગમ પામે છે એમાં એ જયેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે. એનું એક ગદ્યસ્તોત્ર લખી આપો. એમણે ઉત્સાહપૂર્વક એક નાનકડો, સુંદર લેખ લખી આપ્યો. વિદ્યાર્થીઓની ભાવના જાગ્રત થઈ. એમનામાં એ લોકમાતા પ્રત્યે ભક્તિ જામી છે એ જોઈને મેં તક સાધી અને વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, “મેં સૂચવેલું નામ તમે કમને સ્વીકારો એ મને ગમે નહીં. કહો તો બીજું નામ સૂચવું.” બધાએ એક

અવાજે જવાબ આપ્યો, “ના, ના, બીજું નામ જોઈતું નથી. સાબરમતી જ સૌથી સરસ છે.”

મેં કહ્યું, “એમાં તો શંકા છે જ નહીં.”

નદીપૂજક મારા હૃદયે ભારતની અનેક નદીઓને વખતોવખત અંજલિઓ આપી છે. સિંધુથી માંડીને બ્રહ્મપુત્રા અને ઈરાવત સુધી, અને દક્ષિણમાં પિનાકિની અને કાવેરી સુધી અનેક નદીઓને મેં સ્મરણાંજલિ આપી. પણ એમાં ગુજરાતની જ મુખ્ય નદીઓ રહી ગઈ છે એમ જોઈ મારા અનેક વાચકોએ મને એનું કારણ પૂછ્યું અને ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિશે લખવાનું આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યું.

મેં કહ્યું, “નદીના ઉપસ્થાનની પ્રેરણા મેં આપી છે. હવે ગુજરાતની નદીઓ વિશે, ગુજરાતીમાં કોઈ ગુર્જરી-પુત્ર લખે તેમાં જ ઔચિત્ય છે.”

એની પણ ઠીક ઠીક રાહ જોવાઈ અને ફરી ફરી મને સૂચના કરવામાં આવી. પણ અંતે મારી શ્રદ્ધા સાચી નીવડી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી, વનસ્પતિઉપાસક શ્રી શિવશંકરે ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિશે લખવાનું શરૂ કર્યું, એ કામ જરૂર કોક વખતે પૂરું થશે. સાબરમતીના પ્રવાહકુટુંબ વિશે એમણે પૂરતું લખ્યું છે, એનો મને સંતોષ છે અને તેથી મારે વિસ્તારપૂર્વક લખવાની આવશ્યકતા રહી નથી. પણ જે નદીને કાંઠે મહાત્માજીના અને સાથીઓના સહવાસમાં ૨૫-૩૦ વરસ ગાળ્યાં, તે નદીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાનું કર્તવ્ય રહી જતું હતું. તે આહ્લાદપૂર્વક પૂર્ણ કરવા માટે થોડુંક લખું છું.

સંસ્કૃત કવિઓ દરેક નામને સંસ્કૃત રૂપ

આપવાનો પ્રયત્ન કરવાના. સાબરમતીનું સંસ્કૃત કરવા જતાં એમણે સાભ્રમતિ શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો અને તેમાંય બે રીતે એનો પદચ્છેદ કર્યો. સા ભ્રમતિ - તે રખડે છે, વાંકાચૂંકા વળાંક લે છે, એવો અર્થ કેટલાક કરે છે. જ્યારે બીજા કહે છે કે એ નદીના પ્રવાહ પરના આકાશમાં અભ્ર કહેતાં વાદળો દેખા દે છે માટે એ અભ્રમતી અથવા સા ભ્રમતિ છે. મને લાગે છે કે આ આખો મિથ્યા પ્રયાસ છે.

જે નદીને કાંઠે ગાયોનાં ધણ ફરે છે, ચરે છે, અને પુષ્ટ થાય છે, તે જેમ કાં તો ગો-દા (ગોદાવરી) અથવા ગો-મતી, જે નદીને કાંઠે અને પ્રવાહમાં પણ ઘણા પથરા છે તે જેમ દષદ્વતી, તેવી જ રીતે અનેક સરોવરોને જોડતી અથવા સારસ પક્ષીઓથી શોભતી તે સરસૂ-વતી. એ જ ન્યાયે વાઘ-મતી, હાથ-મતી, ઐરાવતી ઈત્યાદિ અનેક નામો આપણા પૂર્વજોએ અહીંની નદીઓને આપ્યાં છે. એમાંની હાથમતી તો સાબરમતીને મળનારી જ નદી છે. હરણાં અને સાબર જેના કિનારે વસે છે, લડે છે અને મુક્તપણે વિહરે છે તે સાબર-મતી. એનો સંબંધ ‘શ્વભ્ર’ સાથે જોડી દેવાની કશી જરૂર નથી.

ગુજરાતની નદીઓમાં ત્રણ ચાર મોટી નદીઓ આંતરપ્રાંતીય છે. નર્મદા, તાપી, મહી-ત્રણે દૂરદૂરથી નીકળી પૂર્વ તરફથી આવી ગુજરાતમાં ધસે છે અને સમુદ્રમાં અલોપ થઈ જાય છે. સાબરમતી એથી જુદી છે. અરવલ્લીના પહાડમાં જન્મ લઈ અનેક નદીઓનો સાથ મેળવી દક્ષિણ તરફ વહેતી તે અંતે સાગરને મળે છે. સાબરમતી જેટલી કુટુંબ-વત્સલ નદીઓ આપણા દેશમાં પણ ઝાઝી નથી.

સાબરમતીને વિશેષ રૂપે ગુર્જરી માતા કહી શકાય. એને કિનારે ગુજરાતના આદિવાસીઓ સનાતન કાળથી વસતા આવ્યા છે, એને કિનારે બ્રાહ્મણોએ તપ કર્યું છે, રાજપૂતોએ કોઈક વખતે ધર્મ માટે તો ઘણી વાર પોતાની બેવકૂફીભરી જીદ માટે વીર પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો છે, વૈશ્યોએ એને કાંઠે ગામડાં અને શહેરો વસાવી જાહોજલાલી ખીલવી છે અને હમણાં શુદ્રોએ પણ આધુનિક યુગને અનુસરીને સાબરમતીને કાંઠે મિલો ચલાવી છે.

ખરું જોતાં આ નદીઓ સાથેનો ઘનિષ્ઠ સંપર્ક તો પશુપક્ષીની પેઠે આદિવાસીઓનો જ હોય છે. એટલે સાબરમતીના કુટુંબવિસ્તારનું કાવ્ય ભેગું કરવું હોય તો પુરાણો તરફ જવાને બદલે આદિવાસીઓની લોકકથાઓ અને લોકગીતો તરફ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ. બીક છે કે આજના સંશોધક યુવાનો આ કામ માટે ઉત્સાહ કેળવે અને આદિવાસી ગિરિજનો સાથે ભળવાનો વખત કાઢે તે પહેલાં આદિવાસીઓની નદી-કથાઓ લુપ્ત થઈ જવાની.

કેવળ નદી-ભક્તિથી પ્રેરાઈને આદિવાસીઓએ ગોઠવેલો વૌઠાનો મેળો જ્યાં સુધી ભરાય છે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં સાવ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. સાત નદીઓનાં પાણી ક્રમે ક્રમે એકબીજામાં ભળી જે સ્થાને એકત્ર થાય છે તેનું કાવ્ય માણવા અથવા નાહવા માટે જ્યાં આદિવાસીઓ અને બીજા પણ ભેગા થાય છે એ સ્થાને સાબરમતી વિશેની આદિકથાઓ આપણને મળવી જ જોઈએ.

સાબરમતીનાં જૂનાં નામો શોધવા જતાં કશ્યપગંગા કે એવું કોઈ નામ જરૂર મળવાનું. નદીને કોઈ ને કોઈ રીતે ગંગાનો અવતાર બનાવ્યા વગર આર્યોને સંતોષ થવાનો નથી, પણ મને તો સાબરમતીનું જૂનું નામ ચંદના સૌથી વધારે આકર્ષે છે, કેમ કે સાંભળ્યા પ્રમાણે અમુક અમુક ઠેકાણે પીળી માટી વચ્ચે થઈને એ વહેતી હોવાથી એ ગોરોચનનો રંગ ધારણ કરે છે. પણ જે ઠેકાણે મેં સાબરમતીને કિનારે ત્રીસત્રીસ વર્ષ ગાળ્યાં ત્યાં સાબરમતીનાં જળ સજ્જનોનાં અને મહાત્માઓનાં મનની પેઠે તદ્દન નિર્મળ છે.

જ્યાં નદીનાં પાણી છીછરાં હોઈ સામા કાંઠા સુધી સહેજે તરી જવાય છે એવા સ્થાનને સંસ્કૃતમાં તીર્થ કહે છે. મુસાફરો અનેક ઠેકાણે પ્રયત્ન કરી જોયા પછી નક્કી કરે છે કે અમુક અમુક ઠેકાણે જ આરાઓ છે એટલે તેઓ ઓછુંવતું ચાલીને આરા પાસે જ આવવાના, ભેગા થવાના, ત્યાં બેસીને સહેજ વિસામો લેવાના, વાતચીત કરવાના, નદીનાં નીર એકાએક વધ્યાં હોય તો તે ઊતરી જાય નહીં ત્યાં સુધી અમુક કલાક કે અમુક દિવસ આરા પાસે બેસી પણ જવાના. આવી રીતે જ્યાં લોકો સ્વાભાવિક ભેગા થાય છે ત્યાં પરમ કારુણિક સંતો ધર્મસેવા અને લોકસેવા માટે આવી વસવાના અને તેથી જ તીર્થ શબ્દને નવો અર્થ મળ્યો. મૂળે તીર્થ શબ્દનો અર્થ ‘આરો’ એટલો જ થતો. એથી વધારે કાંઈ નહીં. પણ જ્યાં સાધુઓ ભવનદી ઓળંગવાની શિખામણ આપે છે, અને તેમ કરવાની કળા પણ શીખવે છે એ સ્થાનને તીર્થની વિશેષ પવિત્રતા એની મેળે મળતી જાય છે.

અમદાવાદ પાસે સાબરમતીમાં રેલવે પુલથી માંડીને સરદાર-પુલ સુધી અને એથીયે દક્ષિણે કેટલાંક તીર્થો છે. એમાં ચંદ્રભાગા નદી જ્યાં સાબરમતીને મળે છે ત્યાં દધીચિએ તપ કરેલું હોવાથી એ સ્થાન વધારે પવિત્ર ગણાય છે અને આસપાસના લોકોએ ઈહલોક છોડી પરલોક જનારા ઉતારુઓને અગ્નિદાહ મારફતે વિદાય આપવાની જગ્યા પણ ત્યાં જ પસંદ કરી છે અને તેથી એ સ્મશાન આરો પણ થયો છે. સ્મશાનના અધિપતિ દૃષેશ્વર મહાદેવ ત્યાં વિરાજમાન થઈ એ મહાયાત્રાની દેખરેખ રાખે છે.

મને એ દિવસ યાદ છે કે જ્યારે પૂજ્ય ગાંધીજી પોતાના સ્નેહી રંગૂનવાળા ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાને અને રણોલીવાળા મારા સ્નેહી નાથાભાઈ પટેલને લઈ આશ્રમની ભૂમિ પસંદ કરવા ઊપડ્યા હતા. હું પણ સાથે હતો. તે દિવસથી એ ભૂમિ સાથે મારો સંબંધ બંધાયો. એ જગ્યાએ પહેલી કોદાળી ચલાવી તે મેં જ; પહેલી રાવટી પણ મેં જ ઊભી કરી અને ત્યાર પછી અનેક તંબૂઓ પણ ઊભા કર્યા; ઝૂંપડીઓ બાંધી. મકાનો બંધાયાં, ખાદીની પ્રવૃત્તિ, ખેતી અને ગૌશાળાની પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો, રાસ-નૃત્ય, લોક-સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત, ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઈન્ડિયા’, સાહિત્યનિર્માણ, સત્યાગ્રહો, મિલમાલિકો સાથે મજૂરોનો ઝઘડો અને છેવટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા માટે શરૂ થયેલી દાંડીકૂચ - આ બધું એ આશ્રમમાંથી જ ઉદ્ભવ્યું અને વિકસ્યું. રોલેટ એક્ટ સામેની હિલચાલ, એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં પંજાબનાં રમખાણો, જલિયાનવાલા બાગ, ખેડાનો સત્યાગ્રહ, બારડોલીની લડત, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની

સ્થાપના, કોંગ્રેસનાં અધિવેશનો, દેશની એકેએક રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આર્થિક હિલચાલનું કેન્દ્ર એ સાબરમતીનો કિનારો હતો. સાબરમતીની રેતીમાં સભાઓ ભરાય ત્યારે લોકોની મેદની જામે. કેવળ ગુજરાતનું જ નહીં પણ આખા હિંદુસ્તાનનું જીવન ફેરવી દીધું એ સાબરમતીના વાતાવરણે અને એ જ વાતાવરણ આજે આખી દુનિયાના રાજકારણમાં નવી ભાત પાડે છે અને નવા યુગનું મંડાણ થાય છે.

એ સાબરમતીના નીરમાં અમે શું શું નથી માણ્યું? આશ્રમનાં કેટલાંય છોકરા-છોકરીઓને અને શિક્ષકોને પણ, મેં ત્યાં તરવાની કળા શીખવી. એની રેતીમાં ગીતા અને ઉપનિષદનું ચિંતન-મનન કર્યું અને ગીતાપારાયણની અનેક સપ્તાહો ચાલુ કરી. એ ભૂમિ પરનું લગભગ એકેએક ઝાડ અમારે હાથે જ વવાયેલું છે.

એ રચનાકાળ હતો જ અદ્ભુત. દરેકના હૃદયમાં કોઈ નવો શક્તિશાળી આત્મા આવીને વસ્યો હતો અને એ બધા પાસેથી જાતજાતનાં કામો લઈ શક્યો. કેવળ ખાવાના પ્રયોગો પણ ત્યાં અમે ઓછા નથી કર્યા. કૌટુંબિક જીવનના અનેક પ્રકારો અજમાવ્યા. કેળવણીનું તંત્ર અનેક વાર ફેરવ્યું અને તેમાંયે અનેક વાર ક્રાંતિ કરી અને જીવનના દરેક પાસા માટે નવી નવી સ્મૃતિઓ તૈયાર કરતા ગયા. એ આખા પુરુષાર્થની સાક્ષી સાબરમતી નદી છે.

જ્યાં સુધી ભારતનો ઇતિહાસ દુનિયાને બોધદાયક હશે અને ભારતના ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનું સ્થાન કાયમ હશે ત્યાં સુધી સાબરમતીનું નામ દુનિયાને મોઢે ચઢેલું રહેશે.

(મે, ૧૯૫૫)

કેળવણીના માધ્યમે સામાજિક સમરસતાનો મૂલ્યબોધ કરાવતી કૃતિ 'સદ્દિભ: સંગ:'

- હેતલ ગાંધી

રાષ્ટ્ર માટે એટલે કે દેશના માનવસમાજનો ઉદ્ધાર કરવાની નેમ જીવન જીવવાનો મંત્ર બની શકે છે. 'સદ્દિભ: સંગ:' કૃતિ જે મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)ની આત્મકથા ન હોવા છતાં આપણને આ કૃતિમાંથી આત્મકથાના ઘણા અંશો જોવા મળે છે. ફક્ત તે સંદર્ભે જ ઉદ્ધરણો સાથે આ કૃતિને ઉઘાડવાનો પ્રયાસ અહીં કર્યો છે. 'ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ' અને 'લોકભારતી' આ બે સંસ્થાની કથા આ કૃતિમાં સમાયેલી છે, એવું જ્યારે દર્શક કહેતા હોય ત્યારે આ સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વિકાસમાં કે પછી આ વિસ્તારમાં તેમનો ફાળો બહુમૂલ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ તો તેમણે આ નિમિત્તે સંસ્થાની આત્મકથા લખી હોય તેવું ડોક્યુમેન્ટ ગુજરાતી સાહિત્યને આપ્યું છે. આ સંસ્થા સાથે જોડાયેલા આ સર્જકની 'સ્વ' વિકાસયાત્રા અને આંતરિક મથામણ આ કૃતિમાં મળવી સ્વાભાવિક બાબત છે. ભરત મહેતા 'સંદર્ભસંકેત' પુસ્તકમાં આ કૃતિ અને મનુભાઈ પંચોળી વિશે લખે છે કે, "આ કથા કેવળ દસ્તાવેજ નથી રહેતી. 'સદ્દિભ: સંગ:' કેવળ આંબલા, સણોસરા, મણાર, માઈધર સંસ્થાઓનાં જન્મ, વિકાસ અને ઇતિહાસની મંગલકથા ન રહેતાં સાથોસાથ દર્શકની ઊગતી જવાનીથી માંડીને આજની પરિપક્વ અવસ્થા સુધીના ચૈતસિક તેમ જ સામાજિક વિકાસની ગાથા પણ છે." આ કૃતિમાં એક પ્રજ્ઞાવાન કલમના કસબી અને અભિજાત શિક્ષાવિદની

કાંત દૃષ્ટિએ વ્યક્ત થયેલું અમૂલ્ય ચિંતન સમાજના, વિકાસ માટે પ્રસ્તુત થાય છે.

આ કૃતિમાં પોતાની સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં સર્જકે પ્રયોગશીલ વલણ તો દાખવ્યું જ છે સાથે અહીં ઇતિહાસની માહિતી, સાલવારીનો ભાગ ઓછો રાખી 'ઘટનાઓ' આલેખીને એમાં રહેલાં 'મૂલ્યબોધ' પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. આમ, દર્શકનો કેળવણી વિચાર તેમની વ્યાપક સમાજસેવાના ભાગરૂપે દૃઢ થયો છે તેના પ્રતિબિંબરૂપે તેઓએ ઘડતરમાં માનવતા બોધને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

આ કૃતિમાં દર્શક પોતાના પ્રિય લેખક રૂસોનું વિધાન ટાંકી લખે છે : "મારો વિદ્યાર્થી લશ્કરમાં, દેવળમાં કે ન્યાયાલયમાં જશે એ મને બહુ સ્પર્શતું નથી. પહેલાં તે માણસ થશે." - ઘડતરનું દર્શકે ઉપાડેલું કાર્ય ઘણું કપરું છે, આ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં આવતાં વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાતિવાદી સંકુચિત જડ વલણોને દૂર કરવાનાં હતાં, ત્યાં જ 'સ્ત્રી' વિશેના ખ્યાલોને પણ બદલવાનો પ્રયાસ તેમણે કરવાનો હતો. આ કૃતિ સમાજમાં સુધારાવાદી લાંબો પંથ કઈ રીતે કપાયો તેનો ચિતાર આપે છે. એક બાજુ ગેમલા જેવા બહારવાટિયાને મનાવવાના તો બીજી તરફ સદીઓથી સમાજમાં પડેલી બદીઓ સામે ગ્રામજનોને સમજાવવાનું કાર્ય કરવું, દરબારની દીકરીઓને માનભેર 'બા' કહી સંબોધીને ભણતી કરવી, એટલે કે આ પ્રકારના

સામંતશાહી વલણોમાં જીવતા સમાજનાં બાળકોમાં માનવપ્રેમ અને લોકશાહીની વિચારસરણી દાખલ કરવાનું મુશ્કેલ કાર્ય તેમણે અને આ સંસ્થાઓએ ઉપાડ્યું.

પત્ની અંગેનો તેમનો દષ્ટિકોણ પણ ગાંધીજી સાથેના વાર્તાલાપમાં જોઈ શકાય : “મેં ગાંધીજીને કહી રાખેલું કે મારી અને તેમની (પત્નીની) વાતમાં કાંઈ ફેર પડે તો તેમની વાતને જ આધારભૂત ગણવી. આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની જે અવદશા છે તે જોતાં તો આ રીત મને હંમેશા આચરવા યોગ્ય લાગી છે.” આ સંદર્ભે આ દંપતીનો શિક્ષણનો યજ્ઞ જાણે ઘરથી જ શરૂ ન થતો હોય! શિક્ષણ અને વહીવટનો ભેદ બરાબર સમજી શકતા દર્શક સ્ત્રી સ્વતંત્રતાની બાબતમાં નાનાભાઈની વાતથી પ્રભાવિત થયા છે અને તેથી જ તે સ્વતંત્રતાની વાત પણ એટલી સરળતાથી અને મક્કમતાથી કરે છે. તેઓ આ સંસ્થા તથા પોતાના આચરણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં ભાઈચારો એક માનવ બીજા માનવ માટે સહાયભૂત થઈ શકે એવા સામાજિક સંબંધમાં દેશમાં સમરસતાનો ભાવ વિકસે અને રાષ્ટ્ર નિર્માણનો પાયો મજબૂત થઈ શકે. આપણું ભારત ગામડાંઓમાં વસે છે, તે જ સાચું ભારત છે, તેમ કહેનાર દર્શક ‘સદ્ભિલ: સંગ’માં નોંધે છે કે, “બાપા અમે શીંગડાં માંડતાં શીખવવાના છીએ.” આ શીંગડાં માંડવાનું શીખવતા શિક્ષણના પ્રતાપે આવું કામ કરનાર લોકોમાં કરમશી મકવાણા, દુલેરાય માટલિયા, જગુભાઈ ગોડા, મગનભાઈ જોષી, પોપટભાઈ, કરશનભાઈ, જેરામભાઈ જેવા પટેલો, જસવંતસિંહ જાડેજા, રણછોડદાસ રામાનુજ, સવજીભાઈ મકવાણા, વલ્લભભાઈ-લક્ષ્મણભાઈ

જેવા કેટલાય ગામડાંના પૈસા ન લેતા વકીલોને તેઓ કેળવી શક્યા છે તે વાત કાઢે છે. આ સંદર્ભે જાતિવાદ-જ્ઞાતિવાદના ભેદના જોડા, વાડામાં ન બંધાતા દલિત સમાજમાંથી આવતા હમીર, રઘુવીર, પ્રેમજી જેવા લોકોની પણ વાત કરે છે. આ લોકો ખમીરથી જીવ્યા અને જીવ્યા ત્યાં સુધી ગામડાંમાં પૈસા વિના વકીલાત કરી. આ ઉદાહરણ સમાજના સામાજિક સમરસતાની દિશામાં તત્કાલીન નવી પ્રેરણારૂપ પગલું ગણી શકાય. ન્યાતજાતના વાડામાં, ઊંચનીચના વાડામાં ફસાયેલાં અહીંના બાળકોને માનવજાતનો પરિચય અને મહત્ત્વ દેખાડવાનું હતું. આમ, પૂરા સામર્થ્ય સાથે શિક્ષણ આપી શકે તેવા શિક્ષક એ સાચી કેળવણી, એ સનાતન સત્ય સાથે યુગધર્મ હોય છે, જેને સમયની માંગ અને સનાતન મૂલ્યો સાથે જોડીને પોતાનું કાર્ય કર્યું. આ પરિસ્થિતિ અને સમજણથી સ્થપાયેલો સમાજ સમરસતા તરફની ગતિ કરી શકે, જેનો લાભ આખા માનવસમાજમાં પ્રકાશની જેમ પથરાઈ જાય. આર્થિક-સામાજિક બાબતોને ઝીણવટભરી દષ્ટિએ જોતા દર્શક વહીવટ તથા અધિકારીતંત્રમાં સારા માણસો જોઈએ તે વિશે કહે છે : “બંધારણવ્યવસ્થા તો એક વાજિંત્ર છે. તેમાંથી કેવું સંગીત ઊઠશે એનો આધાર વાજિંત્ર વગાડવાવાળા પર ઘણે અંશે હોય છે. પણ એટલે વાજિંત્રની જરૂર તો છે, પણ વાદકની તાલીમ વિના નકામું.” તથા “નોકરશાહી ઈન્દ્રની છે, જે ઈન્દ્ર આવે તેનું કહ્યું કરે તે વાત યથાર્થ છે.” આમ કહી વહીવટીતંત્રમાં સારા માણસોની હંમેશા જરૂર રહેવાની વાત સમજાવવા પુરાણકથાનો વિનિયોગ કરે છે. બીજી બાજુ વીંટળાયેલ રાજકરણના દાવપેચ વિશે લખતાં

તેઓ કહે છે: “રાજકારણ ચારેબાજુ વીંટળાયેલું છે. તે સહજ પણ છે. સમાજને જેટલું સંકુલ બનાવો તેટલી રાજ્યની સત્તા વધે જ. સવાલ તેના પરના અંકુશનો છે. રાજ્ય સમાજનું સંતાન છે. તેથી જરૂરી સત્તા હોય જ, પણ તે સત્તા પર નિગેહબાની જોઈએ.” આમ, રાજ્યના રાજકારણને મર્યાદામાં રહી સત્તાના ઉપયોગની વાત કરે છે અને તેથી જ તેઓ સૂચવે છે, “નાગરિક હરેક પ્રકારની રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક સત્તાઓ પર અંકુશ રાખવાનું શીખે તે, પોતે રાજસત્તા પર જાય તેના કરતાંય વધારે જરૂરી છે.” સાથે પોતાના સ્વાર્થ માટે સમાજવાદી વલણ ધરાવતા દરેકને ઠપકો આપી સામાજિક કામનો મહિમા સમજાવે છે.

હમીર, આંબલાના હરિજન વિશે વાત કરતાં જણાવે છે, “તે સ્નાતક થઈ તાલુકામાં ખેતી વિસ્તરણ અધિકારી બન્યો. પ્રમુખે એક વાર વાડીએ શારડો મોકલવાનું કહ્યું. એક વાર તો કર્યું પણ બીજી વાર કાયદા મુજબ ચાલ્યો તો તેને પ્રમુખ તરફથી ‘બદલી કરાવીશ’ની ધમકી મળી. આ જ રીતે પ્રેમજી સોલંકી પણ હરિજન, તે ખાયડી ન કરવા દે ત્યાં ટી.ડી.ઓ.ના મારની ઘટના બની, પ્રેમજી ભાગી ન ગયો. કેસ માંડ્યો - કાગળિયાં ચાલ્યાં ત્યારે આ ઘટનામાં દર્શક કહે છે : “આ શક્તિહીન રાજ્યમાં કાયદો પાળનારે રોવાનું, કાયદો ભાંગનારાઓ મૂછે તાલ દઈને ફરે છે, માથાભારે આસામીઓ; પણ તે કાંઈ રોવા નથી બેઠો.” આમ, અહીં તત્કાલીન સમયની કાયદા અને ગામડાંમાં વર્ગની સ્થિતિનો તેઓ ચિતાર આપે છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં નઈ તાલીમ તથા બુનિયાદી તાલીમનો પ્રચારપ્રસાર કરી તે સમયે

ચાલતાં આંદોલનો ભૂદાન સ્વતંત્રતાની ચળવળ બાદ ભારતના નાગરિકોને શિક્ષિત બનાવી સમાજના દરેક વર્ગ અને દરેક વ્યવસ્થામાં સક્ષમ બનાવવાની ઈચ્છા સાથે તેમણે જે કાર્ય કર્યું, તે દરેકને આ કૃતિમાં યથાયોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. આ સાથે એમ કહી શકાય, ‘સદ્ભિલ: સંગ:’ કૃતિ નિમિત્તે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓની પરિસ્થિતિ સાથે તે અનુસંધાને ભારતની પરિસ્થિતિનું આકલન કરી આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાના માળખામાં બુનિયાદી સુધારા કરવા તથા શિક્ષણ-કેળવણી થકી નવી પેઢીનું ઘડતર કરી એક સુવિકસિત સમાજનો વિકાસ કરી જાતિ-જ્ઞાતિના વાડાને તોડી સામાજિક સમરસતા માટેના તેમના કરેલા પ્રયાસોને શબ્દબદ્ધ કરી આ કૃતિ આચરણ થકી બોધ પૂરો પાડે છે.

સંદર્ભગ્રંથ : (૧) સદ્ભિલ: સંગ: - મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)

(૨) સંદર્ભસંકેત - ભરત મહેતા

- સાભાર : બુદ્ધિપ્રકાશ

સવારે ઊઠવાની સાથે સકારાત્મક વિચારવાથી ગુડ મોર્નિંગની શરૂઆત થાય છે ત્યારબાદ દરરોજના ૧૪ કલાક શારીરિક અને માનસિક કાર્યો કરવાથી અનુક્રમે લાંબાગાળે ગુડ ડે, ગુડ વિક, ગુડ મંથ, ગુડ યર અને ગુડ લાઈફ થાય છે. પરંતુ દરરોજ ૧૪ કલાક શારીરિક અને માનસિક કાર્યો કર્યા વિના જિંદગીમાં જબરદસ્ત અને અસાધારણ પરિવર્તન આવતું નથી. દરરોજ ૧૪ કલાક ૨૦-૨૫ વર્ષ સુધી સંકલ્પો અનુસાર કાર્યો કરવાથી જિંદગીમાં ભવ્ય અને દિવ્ય પરિવર્તન આવે છે.

- ડૉ. ભાણજી સોમૈયા

શિક્ષણ અને કેળવણી

- ડૉ. જય વશી

ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડનું એસ.એસ.સી. અને એચ.એસ.સી.નું રિઝલ્ટ આવી ગયું છે. સીબીએસસીનું પણ રિઝલ્ટ આવી ગયું, જો કે દર વર્ષે જ આવે છે. દર વર્ષે પરીક્ષા લેવાય છે અને એ મુજબ દર વર્ષે એનું પરિણામ પણ આવે જ છે. અમુક વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય છે, અમુક નાપાસ થાય છે અને અમુક તો ઘણી સારી ટકાવારી સાથે પાસ થાય છે. આ વર્ષની જો વાત કરીએ તો આ વર્ષે પાસ થનારની સંખ્યા અગાઉનાં વર્ષોનાં પ્રમાણમાં ઘણી સારી છે. એટલે એવું કહી શકાય કે ખૂબ ઓછાને બાદ કરતાં મોટેભાગનાં પાસ થઈ ગયાં. સારી વાત છે પાસ થવા જ જોઈએ. પરિણામના દિવસે આનંદ વ્યક્ત કરતાં વોટ્સએપ અને ફેસબુક સ્ટેટ્સ જોઈને જ સમજાઈ ગયેલું કે આ વર્ષે પરિણામ સારું છે. વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દીની ખૂબ જ મહત્વની પરીક્ષા હોય એટલે સ્વાભાવિક જ એનો એક જુદો જ માહોલ હોય અને એમ પણ આપણે ત્યાં પાસ કરીને ગુજરાતમાં બોર્ડની પરીક્ષાને લઈને આખું વર્ષ એક જુદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ બંધાઈ જતું હોય છે. બોર્ડમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને શાળા હોય કે ઘર દરેક જગ્યાએથી સતત યાદ અપાવવામાં આવતું હોય છે કે આ વર્ષે એ બોર્ડની પરીક્ષા આપનાર છે એટલે સાવધાન રહે. વિદ્યાર્થી આખું વર્ષ સાવધાનની

મુદ્રામાં જ રહે છે, જ્યાં સુધી પરીક્ષા પૂર્ણ ન થાય. આશા રાખું હવે એ બધા વિદ્યાર્થીઓ વિશ્રામની અવસ્થામાં આવી ગયા હશે. પરંતુ ગભરાવાની જરૂર નથી. ગયા વર્ષે જે ધોરણ નવ અને ધોરણ અગિયારમાં હતાં એ તો આ વર્ષે બોર્ડમાં આવી ગયાં છે ને એટલે એમણે તો સાવધાન રહેવું જ પડશે. ટૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓ બદલાતાં રહે છે પણ સાવધાની બરકરાર રહે છે. દરેક પક્ષે આ સાવધાનીનો એક જુદો જ વૈભવ હોય છે. બાળક સાથે જોડાયેલ કોઈપણ પક્ષકાર આ સાવધાનીથી બાકાત નથી પછી એ શાળા હોય, ટ્યુશન ક્લાસિસ હોય, વાલી હોય કે સગાસંબંધી કે પછી બાળક પોતે હોય બધા પક્ષે સાવધાની અકબંધ રહે છે! સાવધાની ઝિંદાબાદ...

એવું નથી લાગતું કે આપણે બોર્ડની પરીક્ષાને એક હદથી વધારે પડતું મહત્વ આપી દીધું છે! માત્ર બોર્ડની જ પરીક્ષા શું કામ આપણે આખેઆખા શિક્ષણને જ વધારે પડતું મહત્વ આપી દીધું છે. જો કે શિક્ષણની વાત કરીએ તો આપણે એ હદ સુધી મૂર્ખામી કરી છે કે શીખવા કરતાં પરીક્ષાને વધારે મહત્વ આપી દીધું છે. જ્યારે શીખવાની પ્રક્રિયા કરતાં પરીક્ષામાં પાસ થવાની અને ટકા લાવવાની ઘટનાને વધારે મહત્વ આપી દેવામાં આવે ત્યારે કેળવણીની કસુવાવડ થઈ જાય છે. કેળવણી શબ્દ જ ગાયબ થઈ જાય છે. આ બધા માહોલની વચ્ચે સૌથી

અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે આપણે બાળકોને શા માટે ભણાવીએ છીએ? શા માટે આપણે એમને ભણાવવા જોઈએ? જો જવાબ શીખવા માટે હોય તો બે વખત વિચાર કરી લેજો. વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં આપણે બાળકોને કશુંક શીખવા માટે નથી ભણાવી રહ્યાં, બલકે આપણે એમને પરીક્ષા અપાવવા અને સારા ટકા મેળવવા માટે ભણાવી રહ્યાં હોય એવું લાગી રહ્યું છે. ટકાવારીની ગુલામગીરીમાં ફસાયેલી માનસિકતા નવું શીખવાની બારીને ખુલ્લી મૂકી શકે એમ નથી. શીખવાનું એક જુદી વાત છે અને ટકા લાવવા એ જુદી વાત છે. એવું માની લેવાની કોઈ જ જરૂરિયાત નથી કે શીખેલ વિદ્યાર્થી જ ટકા લાવે છે. કડવું છે પણ સત્ય છે. એવાં કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ હશે જે શીખવાનું બાજુએ મૂકી માત્ર ને માત્ર પરીક્ષાને ધ્યાનમાં લઈને જ તૈયારી કરી હશે. અરે, ગોખણપટ્ટી કરીને જ પાસ થયા હશે. વસ્તુતઃ એમને પૂરી સમજ ન પણ પડી હોય અને યાદ રાખેલા સવાલનો જવાબ પ્રશ્નપત્રમાં પુછાયા હશે અને એણે લખી નાંખ્યો હશે અને પરિણામે એના માર્ક્સ આવ્યા હશે. એટલે એવું પણ નથી કે તમામ વિદ્યાર્થીઓ આ રીતે જ પાસ થયા હશે. સાચા હીરા પણ હશે જ. જેમણે શીખવાને પ્રાધાન્ય આપી નખશિખ શીખી લીધું હશે. એવા વિદ્યાર્થીઓ સલામને પાત્ર છે. એમને અભિનંદન આપીએ એટલા ઓછા છે. પરંતુ વાતનો મૂળ મુદ્દો જુદો છે.

શિક્ષણ અને કેળવણીમાં ખૂબ જ મોટો તફાવત છે. આ વાત મારા પક્ષે નવી નથી. વર્ષોથી આ વાત ચાલતી આવે છે. વર્ષોથી આ મુદ્દા ઉપર ચિંતન થાય છે. માત્ર ચિંતન જ થાય છે, અમલ થતો નથી. એક નાનું બાળક આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ

લે છે ત્યારે અપ્રતિમ ઊર્જા લઈને આવે છે. ઈશ્વરનું સંતાન અનેકાનેક શક્તિ લઈને આ પૃથ્વીનાં પટાંગણમાં જન્મ લઈને આવતું હોય છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ એનામાં રહેલી આ ઊર્જાને યોગ્ય દિશામાં વાળવાની હોય છે. ટૂંકમાં એને નાની નાની બાબતોથી લઈને મોટી બાબતો સુધી યોગ્ય દિશામાં યોગ્ય રીતે કેળવવાનું હોય છે. આપણા પક્ષે તો માત્ર દોરવણી જ છે. એક પ્રકારનું દિશાસૂચન જ હોય છે, બાકી શક્તિ તો ઈશ્વર દ્વારા નિર્મિત હોય જ છે. શિક્ષણનું કામ માત્ર એને બહાર જ લાવવાનું છે. જો કે એજ્યુકેશનનો ખરો અર્થ જ એ છે કે માણસની અંદર જે શક્તિ છે એને બહાર લાવવું. શિક્ષણનું કામ ખરા અર્થમાં આ છે પરંતુ આપણે આખી પ્રક્રિયાને જ બદલી નાંખી છે. આપણે બહારનું જે કાંઈ હતું એ અંદર નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ પછી ગણિતનો દાખલો હોય કે વિજ્ઞાનનો પ્રમેય, આપણે એ બધું જ સતત એની અંદર નાંખતા ગયાં. વાત તો હતી અંદરથી એ કશુંક બહાર લાવવાની પરંતુ પ્રક્રિયા આખી ઊલટી જ થઈ ગઈ! જો કે અભ્યાસક્રમનાં સંદર્ભમાં થોડું ઘણું જરૂરી પણ છે પરંતુ મૂળ વાત તો એને શીખવવાની છે. શીખવવાની પદ્ધતિ જ એવી હોવી જોઈએ કે જે કાંઈ પણ નવું શીખવવામાં આવે તે બાળકની અંદર ન જાય પરંતુ બાળકને એ મુદ્દા સાથે એટલો જોડી દેવામાં આવે કે એ મુદ્દાના સંદર્ભે બાળકની અંદર જે કાંઈ છે એ બહાર પ્રગટ થાય જો આમ થાય તો આખી પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયેલી કહેવાય. આવું થાય તો બાળકે ગોખણપટ્ટી ન કરવી પડે અને એનો અંદરનો પ્રવાહ એટલો મજબૂત બને કે એને કોઈ પણ વસ્તુ સહજ રીતે આપમેળે આવડી જાય. પરંતુ આ માટે

સૌથી અગત્યનું છે શીખવાની ક્રિયાને પરીક્ષા અને ટકાવારીની ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવાની.

શું એક નાના અમસ્તા કાગળમાં પાંચ-સાત વિષયોના માર્ક્સ લખેલી માર્કશીટ એ બાળકનું સાચું મૂલ્યાંકન રજૂ કરે છે? સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે હોશિયાર કોને કહી શકાય? એક કાગળ નક્કી કરે છે કે કોણ હોશિયાર છે અને કોણ હોશિયાર નથી? સામાન્ય રીતે એવું માની લેવામાં આવે છે કે જે વિદ્યાર્થી વધારે ગુણ મેળવે એ હોશિયાર અને જે ઓછા ગુણ મેળવે એ હોશિયાર નથી. બીજા શબ્દોમાં વાત કરું તો એવા વિદ્યાર્થીઓને ડોબા કહેવામાં આવે છે. આ દુનિયાનું સૌથી મોટું જુદાણું છે. જો કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતમાં ઓછા ગુણ મેળવે તો એનો અર્થ એવો નથી કે એ ડોબો છે. એનો માત્ર એટલો જ અર્થ નીકળે છે કે એ ગણિત કરતાં બીજા વિષયમાં વધારે હોશિયાર છે. એવું તો છે જ નહીં કે માર્કશીટમાં છે એટલા સાત વિષય જ આ દુનિયામાં છે. કદાચ એવું બને કે પેલો વિદ્યાર્થી એ સાત સિવાયના બીજા વિષયમાં વધારે નિપુણ હોય. જ્યારથી આપણે પેલાં માર્કશીટના સાત વિષયોને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દીધું ત્યારથી શિક્ષણમાં શીખવાની વાત ભૂલાઈ ગઈ અને શિક્ષણ બોજારૂપ બની ગયું. કેટલીક નવાઈની વાત તો એ છે કે આપણા માપદંડ જ બદલાઈ ગયાં!

હાલનું શિક્ષણ સારું છે કે નથી એ ચર્ચાનો વિષય જ નથી. પ્રશ્ન એ છે કે હાલનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ છે ખરું? સામાન્યતઃ લોકો એવું કહે છે કે હાલમાં શિક્ષણમાં હરિફાઈ વધી ગઈ છે. પરંતુ એવું કશું છે જ નહીં. હરિફાઈ તો બે સરખા વ્યક્તિ કે વસ્તુ સાથે હોઈ શકે પરંતુ

અહીંયા તો દરેક જ જુદા છે. ઈશ્વરે દરેકને જુદા જ બનાવ્યા છે. દરેક વ્યક્તિમાં જુદી જુદી શ્રેષ્ઠતા મૂકી છે. આપણે મૂર્ખ છીએ કે એક જ માપપટ્ટીએ બધાને માપીએ છીએ. અહીં માર્કશીટનું કે શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂલ્ય ઓછું કરી નાંખવાનો મારો કોઈ જ ઈરાદો નથી. પરંતુ એક વાત ચોક્કસ કહેવી છે કે બાળકની માર્કશીટ એ એનું સાચું મૂલ્યાંકન નથી અને એ માર્કશીટ વાલી કે શાળા માટે સ્ટેટ્સ સિમ્બોલ કે માર્કટિંગ મટીરિયલ્સ ન બનવી જોઈએ. ઘણાં એવાં માતા-પિતા જોયાં છે કે બાળકનાં સારા ટકા આવે તો તરત જ એની માર્કશીટ સોશિયલ મીડિયામાં ચઢાવી દે છે. અરે, અમુક હરખપદ્મડા તો બાળક ઉપર આખેઆખા નિબંધ પણ લખી દે છે. પોતાનો અંશ પ્રગટ કરે તો આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે આનંદ પ્રગટ કરવામાં કાંઈ જ ખોટું નથી. પરંતુ જો એ આનંદ સુધી સીમિત હોય તો સમજી શકાય છે પરંતુ જ્યારે એ અહમ્ સંતોષવાનું સાધન બની જાય ત્યારે એ નુકસાનકારક બને છે. યાદ રાખો એ તમારું બાળક છે. તમારા અહમ્ સંતોષવાનું સાધન નથી. એની માર્કશીટ એ એની સાધનાનું ફળ છે, તમારી પ્રોડક્ટ નથી. બીજાનાં બાળક કરતાં મારું બાળક શ્રેષ્ઠ છે એવું સાબિત કરવામાં શક્તિ વેડફવાની જરૂર નથી. બધા જ બાળક પોતાની જગ્યાએ શ્રેષ્ઠ જ છે. બીજી તરફ શાળા માટે પણ એવું જ છે. હવે તો એ જ નથી સમજાતું કે કઈ શાળાને શ્રેષ્ઠ માનવી, જે સારી ટકાવારી આપે તે કે પછી સારી કેળવણી આપે તે? છેલ્લે એક જ વાત કહેવી છે શિક્ષણ રોજગારી અપાવી શકે જ્યારે કેળવણી એ જીવન આપી શકે.

સરગવો એ જ સંજીવની

- ડૉ. પ્રવીણ મકવાણા 'ગાફેલ'

(પ્રસ્તુત લેખ વાયકો, ખેડૂતો, કૃષિવિદો, તેમજ વૃક્ષવિદો સૌને ઉપયોગી થાય તે હેતુથી સંકલન કરી મૂકું છું. વાયકોને ચોક્કસ ઉપયોગી થશે તેવો મને વિશ્વાસ છે. દરેક વ્યક્તિ સરગવા વિશે જાણે અને પોતાના ઘર - આંગણે સરગવો આ ચોમાસામાં વાવીને ઉછેરે તે મારી ઈચ્છા છે. આજે આપણે સરગવાના ગુણધર્મો, ઉપયોગ અને મૂલ્યવર્ધન વિશે જાણીશું.)

ભારત દેશ સરગવાના ઉત્પાદનમાં મોખરે છે. સરગવાનું ૩૮,૦૦૦ હેક્ટર વિસ્તારમાંથી ૧.૧ થી ૧.૩ મિલિયન ટન ઉત્પાદન થાય છે. વિવિધ રાજ્યો, જેવા કે આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક તેમજ તામિલનાડુમાં સરગવાનું સૌથી ઉત્પાદન થાય છે. ગુજરાતમાં વડોદરા, આણંદ, ખેડા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, અમરેલી વગેરે જિલ્લામાં સરગવાનું ઉત્પાદન વધુ જોવા મળે છે. કિચન ગાર્ડનમાં પણ સરગવાનું સ્થાન નિશ્ચિત રૂપે જોઈ શકાય છે.

ભારત દેશમાં સરગવો વિવિધ નામે ઓળખાય છે, જેમ કે, ગુજરાતીમાં સરગવો, હિન્દીમાં સાઈજન અને તમિલમાં મુરુંગી વગેરે. સરગવાની સિંગનો આકાર લાકડી/સ્ટીક જેવો હોવાના કારણે તેને અંગ્રેજીમાં ડ્રમસ્ટિક પણ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સરગવાને મોરિંગા, હોર્સરેડીશ અને બેનટ્રી જેવા વિવિધ નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

સરગવાને એક ચમત્કારીક વૃક્ષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સરગવો ઔષધીય વનસ્પતિ તરીકે ઓળખાય છે, કેમ કે તેમાં ૩૦૦ જેટલા રોગ સામે લડવાની ક્ષમતા છે. આ ઉપરાંત સરગવો ખૂબ જ પૌષ્ટિક છે, જેના

કારણે તે કુપોષણ સામે રક્ષણ આપે છે. વૃક્ષના દરેક ભાગ જેમ કે, સરગવાની સિંગ, સરગવાના પાન, ફૂલ, સિંગમાંથી નીકળતા બી, તેના મૂળ, થડની છાલ અને થડમાંથી નીકળતો ગુંદર વિવિધ ખાદ્ય પદાર્થો, દવાઓ તેમજ ઔદ્યોગિક હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે અને તેથી જ સરગવાના વૃક્ષને કલ્પવૃક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે.

સરગવાના પોષણ મૂલ્યો :

- સરગવામાં એવું દુર્લભ સંયોજન છે, જે વિટામિન્સ અને મિનરલ સાથે પ્રોટીનનું પણ અદ્ભુત સ્ત્રોત છે.
- સરગવો ૪૦ થી વધુ કુદરતી એન્ટિઓક્સિડન્ટ, જરૂરી એમિનોએસિડ જેવા તત્વો તેમજ એન્ટિએજિંગ અને એન્ટિઇનફ્લેમેટરી જેવા ગુણધર્મોનો ભરપૂર સ્ત્રોત છે. તેથી રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા માટે ખૂબ જ અગત્યનો છે.
- સરગવાને માતાનું શ્રેષ્ઠ મિત્ર પણ કહેવામાં આવ્યું છે. સરગવો બાળકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી એવા પોષકતત્વોનો સ્ત્રોત છે.
- સરગવાની સરખામણી પોષકતત્વોથી સમૃદ્ધ

એવા અન્ય ખાદ્ય પદાર્થો સાથે કરીએ તો સરગવાના પાન નારંગી કરતાં સાત ગણું વિટામિન સી, ગાજર કરતા ચાર ગણું વિટામીન એ, દૂધ કરતાં ચાર ગણું કેલ્શિયમ, કેળા કરતાં ત્રણ ગણું પોટેશિયમ અને દહીં કરતાં બે ગણું પ્રોટીન ધરાવે છે. તેથી જ સરગવાને પોષણ મૂલ્યનો પાવર હાઉસ તેમજ સુપર ફૂડ પણ કહેવામાં આવે છે.

સરગવાના ફાયદા :

- સરગવો રોજિંદા જીવનમાં ખૂબ જ લાભદાયી છે, ચામડીની ચમક, વાળ અને આંખના સ્વાસ્થ્ય માટે પણ ખૂબ જ ઉપયોગી છે.
- સરગવો લોહીના શુદ્ધિકરણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.
- સરગવાના પાન પ્રસુતા માતાને તેમજ ધાત્રી માતાને આપવાથી માતાને નબળાઈ આવતી નથી અને ધાત્રી માતાને દૂધમાં ક્યારેય કમી આવતી નથી.
- સરગવો ન્યૂટ્રાશ્યૂટિકલ ગુણધર્મ ધરાવે છે. એનો મતલબ તે ઘણા રોગોને થતાં અટકાવી શકે છે. તેમજ જો રોગ થયો હોય તો તેના ઉપચાર માટે લઈ શકાય છે. તેને મલ્ટી વિટામિન ટેબલેટની જગ્યાએ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.
- સરગવો એ કેલ્શિયમનો ઉત્તમ સ્ત્રોત હોવાથી હાડકાં મજબૂત કરે છે. એટલે સાંધા અને ઘૂંટણના દુખાવામાં ખૂબ ગુણકારી છે. સરગવો આયર્ન, મેગ્નેશિયમ અને સેલેનિયમ પુષ્કળ માત્રામાં ધરાવે છે.
- સરગવો કેન્સરના ઉપચારમાં પણ ફાયદાકારક છે. સરગવો રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે.
- સરગવો વિટામિન-સી થી ભરપૂર હોવાના કારણે તે ઘણા રોગો સામે રક્ષણ આપે છે, તેમજ ખરાબ સેલને નિયંત્રિત કરે છે અને તેમાં રહેલું બાયોએક્ટિવ તત્વ નિયાઝીમાનીન હાઈબ્લડ પ્રેશરના દર્દીઓ માટે ખૂબ જ ફાયદાકારક છે.
- સરગવાના પાન અને સીંગને સૂકવી તેનો પાઉડર બનાવી દિવસમાં બે વખત એક-એક ચમચી જમતાં પહેલાં લેવાથી ડાયાબિટીસ નિયંત્રિત કરી શકાય છે.
- સરગવો કિડનીની તકલીફ તેમજ લીવરના રોગોમાં પણ મદદરૂપ થાય છે.

સરગવાનો ઉપયોગ :

- **સરગવાની શીંગ :** સરગવાની શીંગનું શાક બનાવવામાં, તેમજ દાળ, સાંભર, કઢી અને સૂપમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.
- **સરગવાના પાન :** સરગવાના પાનમાં ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં પોષકતત્વો રહેલા છે. સરગવાના પાનને આપણે બીજી ભાજી જેમ કે, મેથીની ભાજીની જેમ અને થેપલા, ઢેબરા, મુઠીયા, હાંડવા, ઢોકળામાં વાપરી શકીએ છીએ. સરગવાના પાનનો રસ પણ ખૂબ જ ગુણકારી છે. સરગવાના પાનની સૂકવણી બાદ તેની જેમ હર્બલ ચા બનાવી શકીએ છે. સરગવાના પાન ચટણી બનાવવા માટે પણ વપરાશમાં લઈ શકાય છે.
- પશુ પક્ષીઓ માટે પણ સરગવો એક ઉત્તમ ખાદ્ય ખોરાક ગણવામાં આવે છે, સંશોધન મુજબ દૂધાળુ પ્રાણીઓને સરગવાના પાન ખવડાવવાથી તેમના

વજનમાં વધારો થાય છે, તેમજ તેમની દૂધ આપવાની ક્ષમતામાં ૨૦ થી ૨૫ ટકા જેટલો વધારો નોંધાયેલ છે.

- સરગવાના પાનનો રસ કાઢીને એને ખેતરમાં છાંટવાથી ખેતીમાં વૃદ્ધિ (ગ્રોથ) પણ વધારી શકાય છે, એટલે ગ્રોથ સ્ત્રે તરીકે પણ આપણે એનો વપરાશ કરી શકીએ છીએ, જે પ્રાકૃતિક ખેતી માટે પણ એક સારો વિકલ્પ છે.

સરગવાના ફૂલ : અમુક રાજ્યોમાં સરગવાના વૃક્ષના ફૂલનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેમજ સરગવાની વિવિધ પેદાશો જેમ કે, તેના ફૂલનું અથાણું પણ બનાવી શકાય છે.

સરગવાના થડનો ગુંદર : સરગવાના ઝાડના થડમાંથી ગુંદર નીકળે છે, જે ફૂડ ઉદ્યોગોમાં બાઈન્ડીંગ એજન્ટ અથવા ઘટ્ટ (થિકનીંગ એજન્ટ) કરવા અને જેલિંગ એજન્ટ તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

સરગવાના મૂળ : તેમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં સ્ટાર્ચ આવેલું હોય છે. તે ખોરાક તેમજ દવા તરીકે અને ઔદ્યોગિક વપરાશમાં લેવામાં આવે છે.

સરગવાના બીજ :

- ઘણા વિસ્તારમાં સરગવાના બીજને સીંગદાણાની જેમ શેકીને નાસ્તા તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.
- પરિપક્વ સરગવાના બીજ મોટી સાઈઝના હોય છે અને તેને સૂકવીને તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. સરગવાના બીજમાંથી આશરે ૨૨-૩૮% તેલ કાઢી શકાય છે,

જેને બેન ઓઈલ કહે છે. આ તેલ સૌંદર્ય પ્રસાધનો (કોસ્મેટિક્સ), અત્તરમાં (પર્ફ્યુમ બેસ) તેમજ દવા બનાવતી ફેક્ટરી (ફાર્માસ્યૂટિકલ ઈન્ડસ્ટ્રી)માં પણ વપરાશમાં લેવામાં આવે છે.

- સરગવાના બીજનો પાઉડર પાણીના શુદ્ધિકરણ (વોટર પ્યોરીફાયર) માટે પણ વાપરવામાં આવે છે.

સરગવાનું મૂલ્યવર્ધન

સરગવાના મૂલ્યવર્ધન દ્વારા તેની ગુણવત્તામાં વધારો કરી વધુ સમય જાળવી શકાય તેમજ વધુ આર્થિક વળતર મેળવી શકાય છે, તેમજ તેની નિકાસ કરી વધુ ભાવ મેળવી શકાય છે. વિવિધ પદ્ધતિ જેમ કે પ્રાથમિક પ્રક્રિયા જેમા કદ, વજન, ગુણધર્મો, લક્ષણો વગેરેના આધારે તેનું વર્ગીકરણ કરી, વ્યવસ્થિત સાફ કરી, પેકેજિંગ કરી વેચવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દ્વિતીય પ્રક્રિયા દ્વારા સરગવામાંથી સારી ગુણવત્તાની વિવિધ મૂલ્યવર્ધિત બનાવટો બનાવી શકાય છે.

સરગવાની શીંગનો પાઉડર

ફળો/શાકભાજી જેમાં ભેજનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યારે એ જલ્દીથી બગડી જતા હોય છે. પરંતુ જો તેની સૂકવણી કરવામાં આવે તો તે લાંબો સમય સાચવી શકાય છે અને આખું વર્ષ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. સરગવાની શીંગનો પાઉડર બનાવવાની પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે.

આ પાઉડરને હવાયુસ્ત ડબ્બામાં આપણે એક વર્ષ સુધી સાચવી શકીએ છીએ અને પાઉડરને શાક, રોટલી, ભાખરી, થેપલાના લોટમાં પણ ઉમેરી શકાય છે. આ ઉપરાંત દાળ,

સંભાર, કઢી, સૂપ, ઇાશ કે કોઈપણ ગ્રેવીવાળા શાકમાં એક કે બે ચમચી જેટલો સરગવાનો પાઉર ઉમેરીને આપણે તેના પોષકતત્વોનો લાભ મેળવી શકીએ છીએ.

સરગવાનું ફિઝિંગ

ફળો/શાકભાજીનું ફીઝિંગ એટલે નીચા તાપમાને જાળવણી. સરગવાને પૂર્વ પ્રક્રિયા કરી પ્લાસ્ટિક બેગમાં ભરી નીચા તાપમાને ૧ થી ૨ વર્ષ સાચવી શકાય છે. આ રીતે કરેલ પ્રક્રિયામાં પોષકતત્વો પણ સારા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહે છે. સરગવાની શીંગને ફીઝિંગ કરવાની પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે.

સરગવાની ડબ્બાબંધી (કેનિંગ)

સરગવાને પૂર્વ પ્રક્રિયા કરી મીઠાના દ્રાવણમાં ઊંચા તાપમાને પ્રક્રિયા કરી ડબ્બાબંધી કરવામાં આવે છે. આ રીતે તૈયાર કરેલ ડબ્બા/કેનને એક થી બે વર્ષ સુધી સાચવી શકાય છે. સરગવાની શીંગની ડબ્બાબંધી કરવાની પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે.

સરગવાના ગર તેમજ સરગવાના ગ્રેવી વાળા તૈયાર શાકને લાંબો સમય સાચવવા માટે રીટોર્ટ/કેનિંગ પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરી રીટોર્ટ પેકિંગમાં ૬ મહિનાથી એક વર્ષ સુધી સાચવી શકાય છે.

સરગવાના પાનની સૂકવણી

સરગવાની શીંગની જેમ સરગવાના પાન પણ પોષકતત્વોથી ભરપૂર છે પરંતુ સરગવાના પાનનો ખોરાકમાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં

ઉપયોગ થતો હોય છે. સરગવાના પાનનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો હોય તો, તેની સૂકવણી કરી ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી ચાલુ)

સંપત્તિ કે પ્રાપ્ત કરેલી સફળતા વિશે કોઈને કહેવું ન જોઈએ. કારણ કે જગતમાં મોટાભાગના લોકો કાર્યો કરતા નથી પરંતુ સફળતા હાંસલ કરેલી વ્યક્તિની સાચી-ખોટી ભૂલો શોધીને ઈર્ષ્યા કે ટીકા કરતા હોય છે. ઘણીવાર કેટલાક સ્વાર્થી લોકો સફળ થયેલા લોકોની આસપાસ ગોઠવાઈ જાય છે અને સાચા ખોટા કારણોસર રૂપિયા ઉધાર માંગીને પરત આપતા નથી. માટે સફળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી શાંત રહેવું આવશ્યક છે.

ચોથી બાબત એ છે કે, દરેક સફળ વ્યક્તિ બીજા સ્વપ્નસેવીઓને આર્થિક રીતે સહાય કરતા હોય છે. માટે સફળતા ઝંખતા લોકોએ બીજાને આર્થિક સહયોગ આપવા જોઈએ. પણ આ વાતની કોઈને જાણ ન થાય તેની ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. ગુપ્ત મદદ કે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી કરેલી સહાયથી માણસ વધુ સંપત્તિવાન બને છે. આ માનવ મનનો અફર નિયમ છે. માટે આપણે ક્યારેય આપેલા આર્થિક સહયોગ વિશે બીજાને જણાવવું ન જોઈએ.

સફળ માણસોનો સ્વભાવ એ હોય છે કે લોકોને સાચું માર્ગદર્શન આપવું. પણ મોટાભાગના માણસો આવા અભિગમને નકારાત્મક અભિગમથી જોતા રહે છે. માટે અંગત આમંત્રણ આવે ત્યારે જ જાહેર વક્તવ્ય આપવા જવું જોઈએ.

પહેલો નંબર

- માધવી આશરા

સોહન એક ખૂબ જ તોફાની છોકરો. મસ્તી કરવામાં તે હંમેશાં અવ્વલ જ હોય. ભાઈબંધો સાથે હસી મજાક કરવા, મશ્કરી કરવી, એકબીજાનાં અટક્યાળા કરવા જાણે તેને માટે તો એક રમત જ હતી.

જ્યાં સોહન મસ્તીમાં અવ્વલ આવતો તો ભણવામાં એટલો જ આળસુ હતો. લેસન કરવું, લેસન પાકું કરવું તેને માટે જાણે કોઈ લડત જેવું જ હતું. કોઈ કહે ‘સોહન લેસન કરી નાખ.’

તો સોહનને લાગે કે કોઈ તેને બંદૂકની ગોળી ખાવાનું કહે છે. વડીલોની વાતોને પણ તે ગણકારતો નહીં. મમ્મી-પપ્પા તેને ખૂબ કહે, ‘સોહન ભણવામાં ધ્યાન આપ.’ પણ સોહન તો જાણે આંખ આડા કાન કરીને પોતાની જ મસ્તીમાં મગ્ન રહેતો.

પણ હા જ્યારે પરીક્ષાનું રીઝલ્ટ આવે અને તેનો કોઈ ભાઈબંધ પહેલો નંબર આવે તો તેને ભારે તકલીફ થતી. પણ વાચ્યા વિના થોડે પહેલો નંબર આવે?

હવે થયું એવું કે આ વખતે સોહનની પરીક્ષા પૂરી થઈ ગઈ અને આજે તેનું રીઝલ્ટ હતું. એટલે સૌ કોઈ રીઝલ્ટ લેવા સ્કૂલમાં પહોંચી ગયા હતા. ક્લાસમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. બરાબર તે સમયે શિક્ષકે આવીને પરિણામની જાહેરાત કરતા કહ્યું, ‘બાળકો આ

વર્ષનું પરિણામ ખૂબ જ સારું છે. જેની કોઈને આશા ન હતી એવું આ વખતે બન્યું છે.’

શિક્ષકના મોઢે આવા શબ્દો સાંભળી બાળકો તો સચેત થઈ ગયા. બધા એકબીજા સાથે ધીમું ધીમું ગણગણવા લાગ્યા, ‘અરે એવું તો શું થયું હશે?’ ‘શું કોઈ હોંશિયાર વિદ્યાર્થી નાપાસ થયો હશે?’, ‘શું આ વખતે બધા પાસ થઈ ગયા હશે?’

ત્યાં તો ફરી શિક્ષકે બાળકોને શાંત રાખતા કહ્યું, ‘શાંતિ રાખો બાળકો, આ વર્ષના પરિણામમાં આપણા વર્ગમાં ભણતો સોહન પહેલા નંબરે પાસ થયો છે.’

આ સાંભળતાં જ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ આશ્ચર્ય સાથે એકબીજા સામે જોવા લાગ્યા. અને સૌ કોઈ ફરી ગણગણવા લાગ્યા, ‘અરે સોહન તો ઠોઠ વિદ્યાર્થી છે, એ થોડો પહેલો નંબર આવે!!!’, ‘અરે નક્કી કંઈક ભૂલ થઈ લાગે છે.’ ‘સોહન તો એક નંબરનો ભણવાનો ચોર છે.’ ‘એ કાંઈ થોડે પહેલો આવે?’

શિક્ષક કહે, ‘બાળકો આ વાત એકદમ સાચી છે. સોહન તું તારી જગ્યાએ ઊભો થા.’

સોહન ઊભો થાય છે. જો કે સોહન પણ આ વાતથી હેરાન હતો કે તેનો પહેલો નંબર કેવી રીતે આવ્યો. પણ બીજી જ ક્ષણે તેના મનમાં ઘમંડ આવી ગયો. થોડીવાર પછી બધા વિદ્યાર્થીઓએ સોહનને એકસાથે કહ્યું, ‘ખૂબ ખૂબ અભિનંદન સોહન!!!’

સોહને બધાનો આભાર માનતા કહ્યું, 'થેંક્યું દોસ્તો.'

સોહન ક્લાસમાંથી બહાર નીકળ્યો અને મનમાં ને મનમાં વિચારે કે 'અરે મારો પહેલો નંબર કઈ રીતે આવ્યો? મેં કેટલું વાંચ્યું હતું એ તો હું જ જાણું છું.'

સોહનનો મિત્ર રાજ આવ્યો અને કહે, 'અભિનંદન સોહન. તું તો છૂપા રુસ્તમ નીકળ્યો.'

બીજો મિત્ર રોહન કહે, 'અભિનંદન સોહન, હા તે તો સીધી સિક્સ મારી હો.'

મોહન કહે, 'તે એવો કયો જાદુ કર્યો કે તારો પહેલો નંબર આવ્યો?'

રોહન કહે, 'હા, એ જાદુ અમને પણ જણાવ.'

સોહન કહે, 'મેં કોઈ જાદુ નથી કર્યો.'

સોહન મનમાં ખૂબ જ મલકાઈ રહ્યો હતો. બધા તેના વખાણ કરી રહ્યા હતા એ જોઈએ તો ફુલાવા લાગ્યો હતો. સોહનને આ બધું બહુ ગમી રહ્યું હતું. ધીરેધીરે તેનામાં એક અક્કડ આવી રહી હતી. છાતી ફુલાવી તે મોઢું ઊંચું કરી જમીનથી બે વેંત ઊંચે ચાલી રહ્યો હતો.

સ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ મિ. બાવડા આવ્યા અને સોહનને કહે, 'અભિનંદન સોહન.'

સોહન કહે, 'થેંક યુ સર.'

મિ. બાવડા કહે, 'મહેનત કરતો રહેજે.'

સોહને હકારમાં માથું ધુણાવ્યું અને સીધો ઘરે આવ્યો. તેનો પહેલો નંબર આવ્યાની વાત પહેલેથી જ ઘરે પહોંચી ગઈ હતી. એટલે મમ્મી-પપ્પા, દાદા-દાદી, બહેન તેની જ વાટ

જોતા હતા. પહેલા તો પપ્પા એ કહ્યું, 'શાબાશ બેટા.'

મમ્મીએ કહ્યું, 'આજે તે મારું માથું ગર્વથી ઊંચું કરી દીધું.'

બહેને કહ્યું, 'સોહન હવે હું તને ઠોઠ નહીં કહું.'

સોહન બધાની વાત સાંભળી રહ્યો હતો. પણ તેના મનમાં હજુ અક્કડ તો હતી જ પણ સાથે પોતે સારી રીતે જાણતો હતો કે તેને પરીક્ષા માટે કોઈ ખાસ મહેનત નો'તી કરી. પછી તેનો પહેલો નંબર કેમ આવ્યો?

બધાને મળી સોહન ઘરના અંદરના રૂમમાં ગયો અને ખુરશી પર બેઠો-બેઠો વિચારવા લાગ્યો...

આખા વર્ષમાં જ્યારે પણ વાંચવા બેસતો ત્યારે એક લીટી વાંચુ ને દસ મિનીટ મોબાઈલ જોતો. એક ક્ષણ વાંચુ તો બીજી જ ક્ષણે બહેન સાથે ઝઘડો કરતો. અરે ટીવીમાં કાર્ટુન તો એટલા જોયા કે ન પૂછો વાત.. પેલું મોટું-પતલું, છોટા ભીમ, તારક મહેતા કા ઉલટા ચશ્માં, ટોમ એન્ડ ઝેરી... એ તો હું કલાકો સુધી જોતો જ રહેતો. મમ્મી કેટલું કહે તો ય ચોપડી હાથમાં પણ લેતો ન હતો. પરીક્ષા વખતે તો માંડ કલાક વાંચતો હઈશ. અને વાંચવા કરતા તો ચોરીની કાપલી તૈયાર કરવામાં વધુ સમય વેડફતો હતો. અને હા ચાલુ પેપરે તો આજુબાજુ કેટલાક ડાફોળિયાં માર્યા હશે. ઘડીક આગળના છોકરાના પેપરમાંથી જોઉં, ઘડીક બાજુના છોકરામાંથી, ઘડીક પાછળના છોકરામાંથી...

‘અરે...રે.. મેં તો કેટલું ખોટું કર્યું છે. છતાં મારો પહેલો નંબર કેમ આવ્યો?’

દાદી આવીને સોહનને કહે, ‘કેમ શું થયું સોહન? શું વિચારે છે?’

સોહન કહે, ‘દાદી મારો પહેલો નંબર કેમ આવ્યો?’

દાદી કહે, ‘તે મહેનત કરી એટલે.’

સોહન ક્યારેય પણ દાદી સામે ખોટું બોલતો નહીં એટલે તેણે તરત જ કહ્યું, ‘દાદી મેં પહેલો નંબર આવે એટલી મહેનત તો કરી જ નથી. પરીક્ષામાં મેં તો આજુબાજુ ડાફોળિયાં મારીને જ લખ્યું છે. તમે જાણો છો કે મને ભણવું નથી ગમતું. તો પછી મારો પહેલો નંબર કેમ આવી શકે?’

દાદી કહે, ‘કેમ તો તારો પહેલો નંબર આવ્યો એ તને નથી ગમ્યું?’

સોહન કહે, ‘ગમ્યું છે. પણ...’

દાદી કહે, ‘પણ શું?’

સોહન કહે, ‘પણ મને ખબર છે કે પહેલા નંબર માટે જેટલી મહેનતની જરૂર હોય એટલી તો મેં કરી જ નથી.’

દાદી કહે, ‘તો હવે શું કરીશ?’

સોહન કહે, ‘મને એવું લાગે છે કે વગર મહેનતે અને ડાફોળિયાં મારીને પહેલો નંબર આવી શકે તો શું સાચી મહેનત કરીને આખા દેશમાં ટોપર પણ બની શકાય ને...’

દાદી કહે, ‘સાચી વાત છે સોહન.’

સોહન કહે, ‘દાદી, હવે મને મહેનતનું મહત્ત્વ સમજાઈ ગયું છે.’

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨ થી ચાલુ)

દષ્ટિવંત નાગરિકોની હિંમતભરી પહેલ પર સારો એવો આધાર રાખે છે એવી અર્થપૂર્ણ પહેલ કરનારા પ્રયોગશીલ સક્રિય નાગરિકો આજે કેટલા અને ક્યાં છે?

આવી બધી પરિસ્થિતિમાં શું થાય? શું કરવું? જાગતા, જીવતા અને જવાબદાર નાગરિકોનો થોડો પણ સાથ ન મળે તો એકતરફી સંકલ્પશક્તિ વડે કોઈ વ્યક્તિ ક્યાં સુધી કેટલું ઝઝૂમે? મારા જેવાને લોકશાહીનો મંત્ર થોડો આવડતો હોય તો પણ એના અમલ માટે કશું નોંધપાત્ર તંત્ર જ ન હોય તો શું કરવું? આખરે વ્યક્તિગત મથામણની એક નિશ્ચિત સીમા હોય છે, ત્યાં વ્યક્તિએ સમજપૂર્વક અને સ્વસ્થપણે અટકવું જોઈએ. કાયમી કે પૂરી નિવૃત્તિ લેવી એનો અર્થ જરા પણ નથી પરંતુ શામાંથી છૂટવું અને શું પકડી રાખવું એનો વિવેક વ્યક્તિએ વહેલો-મોડો કરવો રહ્યો. એવો સમય આવી ચૂક્યો છે એની જાણ થઈ એટલે તરત ચૂંટણીકારણમાંથી મુક્ત થવાનું મેં સ્વીકાર્યું. જાહેરજીવનમાં અને ખાસ કરીને શિક્ષણસંસ્કાર ક્ષેત્રે જોતરાયેલા રહેવાની કાર્યભૂમિકા જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી વત્તી-ઓછી ચાલુ રાખવાની ઉમેદ છે જ! યોગાનુયોગ, ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો સંકલ્પ પહેલવહેલો કર્યો ગાંધીજન્મદિને, ૧૯૭૨ની ઓક્ટોબરના મંગલ દિવસે. ચૂંટણીકારણને અલવિદા કરવાનું બન્યું ગઈ ૨૮મી માર્ચે રામનવમીના પવિત્ર દિને! જે કાંઈ થાય છે તે વિધિનિર્મિત. વિધિની કરણી જેમ અકળ તેમ અટળ હોય છે!

ક્યારે બોલવું - મૌન રહેવું એ જાણી લો

- ડૉ. ભાણજીભાઈ સોમૈયા

જીવનમાં આપણે ક્યારે બોલવું અને ક્યારે મૌન રહેવું એ વાતને સારી રીતે જાણી લઈએ છીએ ત્યારે સફળતાનો અડધો જંગ જીતે લઈએ છીએ. જિંદગીમાં અસાધારણ સફળતા હાસલ કરવા માટે કેટલીક અંગત બાબતો આપણે કોઈને કહેવી ન જોઈએ પણ ગુપ્ત રાખવી જોઈએ. આપણે હંમેશાં આપણા જીવનમાં સંકલ્પો સંદર્ભના કાર્ય કરવામાં જ પોતપોત રહેવું જોઈએ. ઘણીવાર અંગત મિત્રો પણ કટ્ટર વિરોધીઓ કે શત્રુઓ બની જતા હોય છે. માટે અંગત વાતો બીજાને ન કહેવામાં આપણી ભલાઈ છે.

વિશેષ કરીને આપણી અંગત સમસ્યાઓ, પારિવારિક સમસ્યાઓ, સાંસારિક સમસ્યાઓ, આર્થિક સમસ્યાઓ, પ્રાપ્ત કરેલી સફળતા કે સંપત્તિ વિશે કોઈને ન કહેવું જોઈએ. કોઈ મિત્રો કે સ્નેહીઓને કરેલી આર્થિક સહાય વિશે પણ ક્યારેય કોઈને ન કહેવું જોઈએ. જ્યારે આપણે આપણી અંગત કે પારિવારિક સમસ્યાઓ, આર્થિક સમસ્યાઓ, વ્યવસાયિક સમસ્યાઓ કે સામાજિક સમસ્યાઓ કોઈને કહીએ છીએ ત્યારે ઘણીવાર મોટાભાગના લોકો તેને આપણી નબળાઈઓ સમજે છે અને તેઓ ગુપ્ત રીતે જોરશોરથી નકારાત્મક રીતે પ્રચાર-પ્રસાર પણ કરે છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે, સારી બાબતો કરતાં નકારાત્મક બાબતો સમાજમાં અતિ ઝડપથી ફેલાઈ જાય છે.

ઘણીવાર આપણે આપણા અંગત મિત્રો કે પરમ સ્નેહીઓને આપણી અંગત સમસ્યાઓ વિશે જણાવીએ છીએ. કારણ કે આપણે માનતા હોઈએ છીએ કે તેઓની પાસેથી આપણને હૂંફ, હિંમત, આશ્વાસન કે સહાય મળશે. પરંતુ સત્ય હકીકત એ છે કે, મોટાભાગના નજીકના મિત્રો કે પરમસ્નેહીઓ આપણા સમસ્યારૂપી લાગેલા ઘા માં મલમપટ્ટી કરવાની બદલે ચટણી અને મીઠું ભભરાવીને વાતને નકારાત્મક રીતે વધારીને બીજા લોકોને કહેતા હોય છે. માટે આપણી સમસ્યા ઓછી થવાને બદલે વધે છે અને માનસિક પીડામાં અનેક ગણો વધારો થાય છે.

બીજી અગત્યની વાત એ છે કે ક્યારેય આપણે આપણા જીવનના સ્વપ્ન કે સંકલ્પો વિશે બીજાને જણાવવું ન જોઈએ. કારણકે મોટાભાગના લોકો સ્વપ્નસેવી માણસોને પ્રોત્સાહન આપતા નથી. તેથી ઊલટું જ્યારે સ્વપ્નસેવીઓને નિષ્ફળતા મળે છે, ત્યારે તેની મજાક અને હાંસી ઊડાડે છે. તેથી ઘણી વાર સ્વપ્નસેવી માણસોનો ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે અને નિરાશા વ્યાપી જાય છે. માટે સ્વપ્નસેવી માણસોએ ચૂપચાપ પોતાના જીવન સ્વપ્ન અનુસાર કાર્ય કરવા જોઈએ. પણ કોઈપણ વ્યક્તિને આપણા જીવન સ્વપ્ન વિશે જણાવવું ન જોઈએ.

ત્રીજી મહત્વની બાબત એ છે કે, આપણી

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬ ઉપર)

શિક્ષણ સમાચાર

- અશોક સોમપુરા

તંત્રી નોંધ : “ઘરશાળા” માસિકમાં શિક્ષણ સમાચાર દર મહિને નિયમિત રીતે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ સમાચાર વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોને આધારે તૈયાર થાય છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ જોવા વાંચકોને અમારી વિનંતી છે. - તંત્રીઓ

જ્ઞાન સાધના મેરિટ સ્કોલરશીપ પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર :

રાજ્ય પરીક્ષા બોર્ડ દ્વારા જ્ઞાન સાધના મેરિટ સ્કોલરશીપ પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર થયું છે. આ પરીક્ષામાં ઉપસ્થિત રહેલ ધોરણ-૮ના કુલ ૪.૪૬ લાખ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી માત્ર ૨૮૦ વિદ્યાર્થીઓને ૧૨૦ માર્ક્સની પરીક્ષામાં ૯૬ કરતાં વધુ માર્ક્સ આવ્યા છે. આ પરીક્ષામાં ૨.૬૭ લાખ જેટલાં બાળકો ૪૦ માર્ક્સ પણ મેળવી શક્યા નથી. પરીક્ષાના આધારે, ૫૦ ટકા એટલે કે ૯૦ કે તેથી વધુ માર્ક્સ પ્રાપ્ત કરનારા ૩૦,૩૮૭ વિદ્યાર્થીઓનો મેરિટમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મેડિકલ કોલેજોમાં નવા પીજી કોર્સ સાથે ૪૦૦થી વધુ બેઠકો વધશે :

ગુજરાતની અનેક સરકારી અને ખાનગી મેડિકલ કોલેજોએ આ વર્ષે વિવિધ બ્રાન્ચમાં એમડી અને એમએસની નવી બેઠકો એટલે નવા કોર્સની માંગણી કરી છે. જ્યારે ઘણી કોલેજોએ હયાત બ્રાન્ચમાં વધારો માંગ્યો છે.

જેના પગલે આ વર્ષે ગુજરાતમાં ૪૦૦થી વધુ બેઠકો વધવાની શક્યતા છે. નવા કોર્સની અને હયાત કોર્સની બેઠકોના વધારા સાથે ગુજરાતની મેડિકલ કોલેજોમાં પીજીની બેઠકો વધતાં આ વર્ષે ૩૧૦૦થી વધુ બેઠકો થવાનો અંદાજ છે.

નીટમાં ગુજરાતના ચાર વિદ્યાર્થીને ફર્સ્ટ રેન્ક :

છ વિદ્યાર્થી ટોપ ૧૦૦માં આવ્યા

ધોરણ-૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવાહ પછીના મેડિકલ, ડેન્ટલ, હોમિયોપેથી અને આયુર્વેદ સહિતના કોર્સિસમાં પ્રવેશ માટેની યુજી, નીટનું પરિણામ જાહેર થયું છે. જેમાં આ વર્ષે પ્રથમવાર એક સાથે ૬૬ વિદ્યાર્થીઓએ પ્રથમ રેન્ક મેળવ્યો છે. આ ૬૬ વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતના ચાર વિદ્યાર્થીઓ છે. જ્યારે ગુજરાતના કુલ છ વિદ્યાર્થીઓએ દેશના ટોપ ૧૦૦ રેન્કમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. આ વર્ષે તમામ કેટેગરીમાં ૧૩,૧૬,૨૬૮ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે. જે ગયા વર્ષ કરતા ૧.૭૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ વધુ પાસ થયા છે. ગુજરાતમાંથી ૮૮૦૨૨ વિદ્યાર્થીઓ નોંધાયા હતા. જેમાંથી ૮૬૪૨૪ વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા આપી હતી. જેમાંથી ૫૭૧૯૭ વિદ્યાર્થીઓ ક્વોલિફાઈ થયા છે. ગુજરાતમાંથી આ વર્ષે ૭૨૮૨ વિદ્યાર્થીઓ વધુ પાસ થયા છે. જેથી ગુજરાતમાં મેડિકલ અને તેમાં પણ સરકારી કોલેજમાં મેરિટ ઊંચું જશે.

કટ ઓફ સ્કોરની વિગત

કેટેગરી	પાસિંગ પીઆર	૨૦૨૪	૨૦૧૯
જનરલ	૫૦ પર્સેન્ટાઈલ	૭૨૦ થી ૧૬૪	૭૨૧ થી ૧૩૭
ઓબીસી	૪૦ પર્સેન્ટાઈલ	૧૬૩ થી ૧૨૯	૧૩૬ થી ૧૦૭
એસસી	૪૦ પર્સેન્ટાઈલ	૧૬૩ થી ૧૨૯	૧૩૬ થી ૧૦૭
એસટી	૪૦ પર્સેન્ટાઈલ	૧૬૩ થી ૧૨૯	૧૩૬ થી ૧૦૭
ઈડબલ્યુએસ	૪૫ પર્સેન્ટાઈલ	૧૬૩ થી ૧૪૬	૧૩૬ થી ૧૨૧

ડિગ્રી ઈજનેરીમાં દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ વધ્યા આ વર્ષે ૪૨૦૦૦ (બેતાલીસ હજાર) વિદ્યાર્થીઓ :

ધોરણ-૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવાહનું પરિણામ આ વર્ષે ઊંચું આવતાં ડિગ્રી ઈજનેરીમાં પ્રવેશ માટે દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ વધ્યા છે. આ વર્ષે રેકોર્ડબ્રેક ૪૨૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓનું રજિસ્ટ્રેશન થયું છે. આ વર્ષે ૭૧ હજારથી વધુ બેઠકો છે અને નવી ત્રણ કોલેજોને મંજૂરી મળતાં બેઠકો વધી છે. તેમજ હજી પણ બેઠકો વધી શકે છે.

ધોરણ-૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવાહમાં આ વર્ષે “એ” ગ્રુપના ૩૪૯૨૮ વિદ્યાર્થીઓ અને ગયા વર્ષના છ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ “એ” ગ્રુપમાં પાસ થયા છે. ૩૪૯૨૮ વિદ્યાર્થીઓમાં ૪૦ થી ૪૫ ટકાની લાયકાત મુજબના બત્રીસ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ છે. જ્યારે ‘સીબીએસઈ’ અને અન્ય બોર્ડના મળીને આઠ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગુજકેટ આપીને ડિગ્રી ઈજનેરીમાં પ્રવેશ માટેનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું છે. આમ આ વર્ષે ડિગ્રી ઈજનેરીમાં પ્રવેશ માટે ૪૨ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓનું રજિસ્ટ્રેશન થયું છે. જે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોનું સૌથી વધુ રજિસ્ટ્રેશન છે.

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું સન્માન :

પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું બે ઉત્તમ પુરસ્કારોથી સન્માન કરવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી કલકત્તામાં સક્રિય રહેતી “વિચારમંચ” સંસ્થા દ્વારા સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંશોધન, ચિત્રકલા જેવા ક્ષેત્રોમાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું યોગદાન ખૂબ મૂલ્યવાન રહ્યું છે. તા. ૧૩-૩-૨૦૨૪ના રોજ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને “વિચારમંચ”ના સર્વોચ્ચ સન્માન. “હેમચંદ્ર આચાર્ય સાહિત્ય સન્માન અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ્ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ દ્વારા પણ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને તારીખ ૩૧-૩-૨૦૨૪ના રોજ “શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ચંદ્રક”થી સન્માનિત કરાયા હતા.

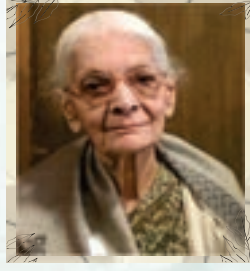
ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને આ બન્ને સન્માન માટે “ઘરશાળા શૈક્ષણિક માસિક” પરિવાર હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે.

શ્રી પ્રવીણભાઈ દરજીના જીવનકવન વિશે રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ યોજાયો :

પદ્મશ્રી પ્રવીણ દરજીની જીવન ઝરમર અને તેમણે શિક્ષણ અને સાહિત્યક્ષેત્રે આપેલા ઉત્તમ પ્રદાન વિશે એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ તારીખ ૦૬-૪-૨૦૨૪ને રોજ શનિવારના રોજ યોજાયો હતો. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, મહિસાગર સાહિત્ય સભા લુણાવાડા, શ્રી અનંતરાય રાવળ સ્મારક સમિતિના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા આ એક દિવસીય પરિસંવાદમાં વિવિધ સાહિત્ય સર્જકો અને સાહિત્ય રસિકો હાજર રહ્યા હતા.

પદ્મશ્રી પ્રવીણભાઈ દરજીને “ઘરશાળા” શૈક્ષણિક માસિક હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે.

શ્રદ્ધાંજલિ

૨૫/૮/૧૯૩૦ - ૨૭/૫/૨૦૨૪

સરસ્વતી વિદ્યામંડળની સંચાલન સમિતિના સભ્ય અને શિક્ષણપ્રેમી,
શ્રી મૃદુલાબેન ત્રિવેદીનું તા. ૨૭/૫/૨૦૨૪ના રોજ ૯૪ વર્ષની જૈફ ઉંમરે અવસાન થયું છે.
તા. ૨૫/૮/૧૯૩૦ના રોજ કરાંચી ખાતે જન્મેલા મૃદુલાબેન પ્રાથમિક/માધ્યમિક શિક્ષણ,
શારદા મંદિર, કરાંચી તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણ મુંબઈ ખાતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

એમ.એસસી., મરીન બાયોલોજીની ડીગ્રી ધરાવતા હતા. શિક્ષણમાં ઊંડો રસ ધરાવતા
શ્રી મૃદુલાબેન પૂર્વ વિસ્તારના બાળકો માટે સતત કાર્યશીલ રહેતાં, એટલું જ નહિ પણ એ માટે
તેમનું નાણાંકીય યોગદાન ખૂબ નોંધપાત્ર રહ્યું હતું.

સરસ્વતી વિદ્યામંડળની સમિતિમાં ૧૯૯૦-૯૧માં જોડાયા બાદ “ઘરશાળા”
માસિકની પરામર્શન સમિતિમાં રહી લાંબો સમય સેવા આપી હતી.

મૃદુ સ્વભાવના, સંવેદનશીલ, શિક્ષણપ્રેમી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શ્રી મૃદુલાબેનને સમગ્ર
સરસ્વતી પરિવાર ભાવભરી હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવે છે.

ઘરશાળા તંત્રી મંડળ અને સરસ્વતી વિદ્યામંડળ પરિવાર

Daffodils

by William Wordsworth

I wandered lonely as a cloud,
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once i saw a crowd,
A host, of gloden daffodils;
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze.

Continuous as the stars that shine
And twinkle on the milky way,
They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay :
Ten thousand saw I at a glance,
Tossing their heads in sprightly dance.

The waves beside them danced, but they
Out-did the sparkling waves in glee:
A poet colud not be but gay,
In such a jocund company :
I gazed-and gazed - but little thought
What wealth the show to me had brought :

For oft, when on my couch I lie
In vacant or in pensive mood,
They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude;
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodills.

માલિક : સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૮. ફોન : ૨૨૯૨૦૫૩૭
મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : સજુભા ઝાલા એ શ્રી ભગવતી પ્રિન્ટર્સ,
૭૯૭, કડિયાવાડ, સરસપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૮. મો. ૯૮૨૫૭૫૨૪૩૭માં પ્રકાશિત કર્યું